



Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fortid og Nutid

1994

4 □ December

Side 329-416



Fortid og Nutid udgives af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og Kulturministeriets bevilling til almenkulturelle tidsskrifter.

Abonnement: kr. 185 årligt for 4 numre
Abonnementstegning og bogsalg: Fortid og Nutid
Landsarkivet for Sjælland m.m., Jagtvej 10, Postboks 661, 2200 København N * tlf. 31 39 66 11 * gironummer 5 08 62 64
Redaktører: arkivar Inge Bundsgaard, tlf. 33 92 23 54
arkivar Michael H. Gelting, tlf. 31 16 62 28
Redaktionsadresse: Fortid og Nutid, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K
Redaktionsudvalg: arkivar Peter Bondesen, tlf. 86 91 51 31; museumsinspektør Tommy P. Christensen, tlf. 66 13 13 72/ 46 46; docent Karl-Erik Frandsen, tlf. 31 54 22 11; arkivar Jørgen Thomsen, tlf. 66 13 13 72.

© 1994 *Fortid og Nutid* og forfatterne.

Bøger fra Dansk Historisk Fællesråd:

Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk I-II

Opslagsværket er en uundværlig håndbog for alle, der interesserer sig for dansk kulturhistorie i videste forstand. De to bind består af 600 artikler med ajourførte litteraturhenvisninger og et register på 10.000 henvisningsord, som gør det muligt at belyse et emne fra mange synsvinkler. Værket dækker perioden ca. 1400–1914.

Pris: 1.080 kr. + forsendelse.

Historie og Lokalsamfund, red. Søren Ehlers

Bogen, der er skrevet af et bredt sammensat forfatterpanel, henvender sig til undervisere i folkeskolen, gymnasium og voksenuddannelse og til museers og arkivers medarbejdere. Blandt bogens artikler kan nævnes: Lokalhistorie i folkeskolen. Gymnasieelever og lokalhistorie. Kulturlandskabet i undervisningen. Familie og hushold. Fattigdom og sygdom. Foreningen og fritiden. Arbejde og lokalhistorie. Velkommen på arkiver og museer. Lokalhistorisk litteratursøgning.

Pris: 172 kr. + forsendelse.

Genoptryk: R.W. Bauer. Calender for årene 601 til 2200

Bauers Kalender er en »evighedskalender«, der omfatter årene 601–2200 e.Kr. For hvert år kan man her få oplyst de bevægelige helligdages placering og søndagenes betegnelse, angivet efter både den julianske og den gregorianske kalender.

Bauers Kalender er et uundværligt værktøj for alle, der arbejder med historie. Det gælder ikke mindst for slægtsforskere og andre, der har brug for f.eks. at dechiffrere kirkebøgernes kronologiske oplysninger.

Pris: 138 kr. + forsendelse.

Fortid og Nutid

December 1994 . hefte 4 . side 329-416

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie
Udgivet af Dansk historisk Fællesråd

Hvidovre – mulighedernes land!

Lone Holden

Fortid og Nutid december 1994, s. 331–356

Ved at kombinere en statistisk undersøgelse af mandtalskemaerne for Hvidovre kommune 1924 med interviews med udflyttere til Hvidovre i 1920'erne kaster Lone Holden nyt lys over forstaddannelsen. Den ofte ulovlige bosættelse på udstykninger i det, der dengang endnu var en landkommune, var ikke blot et udslag af bolig mangelen i København, således som det oftest fremstilles. For mange af udflytterne udsprang bosættelsen i Hvidovre af et ønske om at knytte an til den landbokultur, de selv havde forladt, ved at få en lille jordlod at dyrke. Blandt udflytterne var også landligere af lidt højere socialt niveau, der valgte at gøre sommerboligen til helårsbeboelse.

Lone Holden, f. 1963, cand.mag. i etnologi og kvindeforskning, har været ansat i 13 måneder ved Hvidovre Lokalhistoriske Arkiv. Tidligere publikationer: *Hvidovre Sogns Kirkebog 1747–1777*, 1993 og *KET-TEVEJSKOLEN april 1934 til marts 1944 – en skoleklasse erindrer*, 1994.

Indledning

I årene 1920–1940 oplevede Hvidovre kommune sin første tilflytterbølge, og denne studie er en undersøgelse af de nye borgeres geografiske, sociale og kulturelle baggrund.

Med udgangspunkt i mandtalskemaer fra 1924 søges det at få belyst, hvorfra Hvidovres nye borgere kom.¹ Den gængse forestilling om de københavnske forstæder er, at tilflytterne kom fra København, og at de slog sig ned i forstæderne på grund af bolig mangel i hovedstaden, ikke i håb om at finde arbejde. De nye beboere må således have haft deres arbejdsplads andetsteds – men hvor? Den geografiske indfaldsvinkel såvel som en nærmere undersøgelse af tilflytternes sociale baggrund danner udgangspunkt for spørgsmålet: Udgjorde de nye indbyggere en homogen gruppe?

På Hvidovre Lokalhistoriske Arkiv findes der et stort interviewmateriale fra 1985, hvor nogle af tilflytterne til Hvidovre kommune beretter om perioden 1925–1940.² Ved at anvende både dette kvalitative materiale og mand-

talskemaernes kvantitative data kan man betragte tilflytterne både indefra og udefra og få indfanget såvel specifikke som generelle træk. Der er i denne undersøgelse lagt vægt på at lade de to typer af materiale supplere hinanden for at få en dybere forståelse af tilflytningen til Hvidovre i årene 1920–1940.

En sådan undersøgelse er vigtig, da det er i denne periode, forstadens fysiske, sociale og politiske strukturer dannes. Et større kendskab til det, som har været med til at forme lokalsamfundet, er af betydning for bedre at kunne forstå, hvorledes samfundet har udviklet sig og ser ud i dag.

Poul Sverrilds bog *Lysthusbeboerne – en forstad fødes* fra 1988, der beskriver urbaniseringsprocessen i Hvidovre fra omkring århundredskiftet til 1925 ud fra en væsentligst administrationshistorisk synsvinkel, har været en inspirationskilde til dette arbejde. Den foreliggende undersøgelse kan med rimelighed anskues som en etnologisk fortsættelse af *Lysthusbeboerne*.

Fra land til by

Med industrialiserings- og urbaniseringsprocessen i slutningen af 1800-tallet gennemgik det danske samfund store forandringer. Udviklingen fortsatte ind i det nye århundrede og medførte blandt andet en række hidtil ukendte sociale brydninger. Der var tale om en polaritet mellem land og by, mellem et landbrugs- og et industrisamfund, og med stærke modsætninger mellem bondens og arbejderens levevis.

I 1900 var en million mennesker bosat i de danske byer, hvilket svarede til en femdobling siden 1800, hvor byerne talte ca. 200.000 indbyggere. Selv om der boede flere mennesker på landet end i byerne i året 1900, var den procentvise befolkningstilvækst på landet langt mindre end i byerne. I 1800 havde landbefolkningen været på ca. 800.000, mens den i 1900 var steget til 1,5 mill., altså knap nok en fordobling.³

Byernes vækst skyldtes hovedsagelig vandring fra land til by. Fra 1868 til 1900 rejste 450.000 mennesker fra landdistrikterne, hvoraf 150.000 søgte til provinsbyerne, 150.000 til København og 150.000 til Amerika.⁴ Ud over udvandringen til Amerika emigrerede en række danskere i årene 1869–1914 til lande som Canada (11.618), Sydamerika (9.315), Australien og New Zealand (6.973), Sydafrika (1.411) og Asien (715).⁵

At betragte den danske emigration som resultatet af et befolkningsoverskud⁶ finder jeg kun delvis korrekt. For samtidig med, at danskere udvandrede, indvandrede andre befolkningsgrupper til Danmark, især svenskere, tyskere og polakker. Ifølge Bent Østergaard tegnede den fremmedfødte befolkning i København sig for 8,1% af byens indbyggere i 1885.⁷ Jeg finder det derfor langt mere hensigtsmæssigt at anskue migration som kulturbestemt, idet det hovedsageligt var de befolkningsgrupper, hvis arbejdskraft ikke længere var så efter-

spurgt på landet, der udvandrede. Migrationerne havde derfor karakter af en søgen til de steder, hvor ens kvalifikationer kunne bruges eller ligefrem var efterspurgt. Sagt med lidt andre ord, vandringerne var præget af, at bestemte kulturelle grupper søgte til de geografiske områder, hvor det så ud til, at de havde de bedste muligheder for at skabe sig en tilværelse.⁸ Endelig bør man i denne forbindelse huske på, at en del migration blot var periodisk; det gælder såvel ud- som indvandringen, at mange efter en tid i det fremmede vendte tilbage til deres fødeland.⁹

Den største befolkningstilvækst i Danmark fandt sted i København. I årene 1860 til 1900 steg indbyggertallet fra ca. 140.000 til omkring 350.000.¹⁰ Det var yderst vanskeligt for hovedstaden at absorbere de mange nye mennesker, der søgte til København i håb om at skabe sig en tilværelse der. En af de helt store besværligheder var at skaffe tilflytterne en bolig. Byggeriet i 1800-tallets sidste halvdel foregik stort set på det frie markeds præmisser. Initiativet kom fra private bygherrer, der imødekom efterspørgslen på boliger ved at bygge lejekaserner med små lejligheder, da lejligheder på under 31,5 m² ifølge en skattebestemmelse fra 1873 var fritaget fra beskatning.¹¹ Omkring århundredskiftet, efter at områderne uden for søerne og mellem voldene og søerne var blevet frigivet til bebyggelse i henholdsvis 1852 og 1867, blev der kun stillet ganske få krav af hygiejnisk og brandsikkerhedsmæssig karakter til nybyggeri, hvilket betød dels, at boligerne ofte var meget ringe, dels, at der blev bygget meget tæt. I 1901 udgjorde et- og to-værelseslejligheder således til sammen 54% af den samlede boligmasse i København.¹² Brokvarternes boligbyggeri betegnes ofte som spekulationsbyggeri,¹³ Luise Skak-Nielsen mener imidlertid, at det efterhånden er blevet en af de mange selvforstærkende myter om brokvartererne, og påpeger, at anskuet i

datidens byggetekniske og miljømæssige perspektiv var byggeriet slet ikke så ringe endda. Sammenlignet med arbejderboliger såvel i det indre København som på Christianshavn var brokvarterernes boliger både større og bedre.¹⁴

Uanset om man nu vil betragte brokvarterernes byggeri som yderst ringe eller forholdsvis rimeligt, søgte man fra officiel side, blandt andet gennem boligloven af 1898, at formindske det planløse private boligbyggeri ved at udvide loven om statslån til opførelse af arbejderboliger. Fremover ville støtten ikke blot blive ydet til filantropiske selskaber, men også byggeforeninger ville kunne komme i betragtning, og inspireret af den engelske »haveby«-tanke oprettedes en del byggeforeninger. Ved århundredskiftet søgte Københavns kommune desuden at løse manglen på boliger ved at opkøbe jord til udstykning og bebyggelse i de nærmeste omegnskommuner. Men man kan næppe betegne initiativerne som en overordnet fysisk planlægningspolitik.

Udviklingen i Hvidovre

I slutningen af forrige århundrede omfattede Hvidovre sogn også Valbydistriktet med Vigerslev, Kongens Engshave og Valby, og kommunen havde et indbyggertal på 5.950. Københavns industrielle vækst havde medført opførelse af såvel nye erhvervsvirksomheder som boliger i Valbydistriktet, der var direkte nabo til København. Blot 550 personer, 9% af Hvidovre sogns beboere, boede i selve Hvidovre, der endnu kunne betegnes som et rent landbrugs-samfund.

Valbydistriktets vækst skabte økonomiske problemer for sognet, idet hartkornsbeskatningen indtil skattereformen i 1903 medførte, at de øgede udgifter, der fulgte med det hurtigt voksende bysamfund, i vidt omfang kom til

at hvile på landbrugsejendommene. F.eks. øgedes udgifterne til skolevæsenet i årene 1894–1899 fra 10.800 kr. til 22.800 kr.¹⁵ Det var en yderst vanskelig og i længden uholdbar situation for sognet. I Hvidovre gav man derfor udtryk for, at man ønskede enten en ændring i skattefordelingen, således at al fast ejendom betalte skat i forhold til dens ansatte værdi og ikke kun af jordværdien (hartkornsbeskatningen), eller en hel eller delvis indlemmelse af Hvidovre i København. Forhandlinger med Københavns kommune førte til, at Valbydistriktet den 1. januar 1901 blev en del af Københavns kommune.¹⁶

Hovedstadens vækst betød samtidig, at Hvidovrebønderne oplevede en kraftig stigning i værdien af deres ejendom. Jorden var eftertragtet, idet der var gode muligheder for gartneri med dyrkning af salgsafgrøder til afsætning på det store københavnske marked, hvor der konstant var efterspørgsel på friske varer.

Hvidovrebønderne fandt hurtigt ud af, at de ved at udstykke deres jorder kunne opnå en langt højere salgspris, end hvis de solgte hele gårde. Fra 1909 begyndte salget af bondejordsparceller for alvor at tage fart. De godt 700 kvm. store grunde, der i løbet af blot 15 år kom til at optage næsten halvdelen af kommunens samlede jordareal, var fra sognerådets side ikke tænkt som byggegrunde for helårsboliger, men for sommerboliger, hvor den københavnske bybefolkning kunne komme i fritiden for at slappe af og dyrke egne grønsager.

Fra 1916 begyndte bolignøden virkelig at melde sig i København. At det var svært at skaffe en bolig, fremgår af de officielle tal. I august 1918 var 684 københavnske familier registreret som boligløse.¹⁷ Reelt har manglen på boliger været langt større, idet adskillige forsøgte at løse problemet enten ved at dele en af de mange små bylejligheder med en anden familie eller ved at bosætte sig i en af omegnskommunerne.



Kort over Hvidovre 1906. Kilde: Trap: Danmark, 3. udg. 1906.



Kort over Valby, Vigerslev, Hvidovre 1925. Kilde: Valbybladet. Valby Avis.

Og der var mange, der søgte væk fra den trange by og i stedet købte sig et stykke jord i en af omegnskommunerne, hvor de som regel i første omgang opførte et lille træhus, så familien i hvert fald kunne bo på landet hele sommeren. Men adskillige bestemte sig også for at slå sig ned permanent på den lille jordlod. Antallet af indbyggere steg således markant i de københavnske omegnskommuner, og Hvidovre er et godt eksempel herpå.

Hvidovre 1924

Befolkningen

I 1901, efter at Valby var overgået til Københavns kommune, boede der 559 personer i Hvidovre. I 1924 var antallet af indbyggere imidlertid steget med over 525% til 2.952 personer.¹⁸ Af befolkningspyramiden fremgår det, at kommunens borgere hverken alders- eller kønsmæssigt var en særlig homogent sammensat gruppe. Befolkningspyramiden omfatter i alt 2.853 personer, idet 99 personer ikke er medregnet. 13 personer har måtte udelades, da mandtalsskemaernes tællingskommisærer ikke havde kunnet træffe dem hjemme. De 13 personer har ikke nødvendigvis været enlige, men kan have haft familie, og i så fald vil befolkningstallet have været højere end de 2.952 personer. Desuden er 86 beboere på den sociale institution Svendbjerggård udeladt. Svendbjerggård var en institution etableret af Frelsens Hær i 1917, hvor unge ugifte kvinder, der var blevet gravide eller var nedkommet, boede i en kortere periode. Beboerne er udeladt for at undgå at give et skævt billede af antallet af unge kvinder i Hvidovre kommune.¹⁹

Befolkningsmæssigt var Hvidovre en ung og børnerig kommune. 1.130 personer (39,5%) var under 20 år, og 1.557 personer (54,5%) befandt sig i alders-

gruppen 20–60 år, mens kun 166 (6%) var ældre personer.

At der kønsmæssigt var en overvægt af voksne mænd i alderen 25–85 kan forklares ved, at beskæftigelsen i lokalområdet hovedsagelig var inden for landbrug og gartneri, hvor mænd var langt mere efterspurgt som permanent arbejdskraft end kvinder. Overvægten af kvinder i aldersgruppen 20–25 år skyldes øjensynlig, at de kvinder, der flyttede til Hvidovre, var en anelse yngre end mændene, idet kvinderne som regel havde stiftet familie med mænd, der var nogle år ældre end dem selv.

At Hvidovre var blevet en tilflytterkommune, fremgår blandt andet af det markante antal af personer, 831 (30%), der var imellem 25 og 40 år. Det ses tydeligt ved sammenligning med en befolkningspyramide gældende for hele landet.²⁰

Fødested

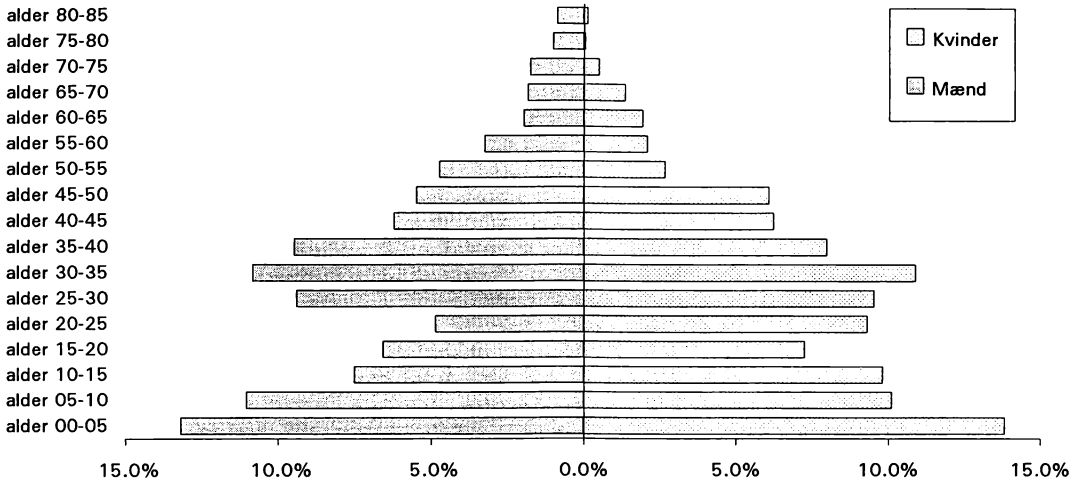
Den massive tilflytning til Hvidovre ses også af befolkningens fødested. Af de 2.853 personer var blot 309 født i Hvidovre, kommunens øvrige borgere var hovedsagelig født i København eller på landet.

Af de personer, der var født i Hvidovre og i København, var et meget stort antal børn, omtrent 70% for Hvidovres vedkommende og 50% for Københavns. Hvis man derimod blot ser på, hvor husstandens hovedforsøger var født, tegner der sig et ganske andet billede, der viser, at hovedparten var folk fra landet.

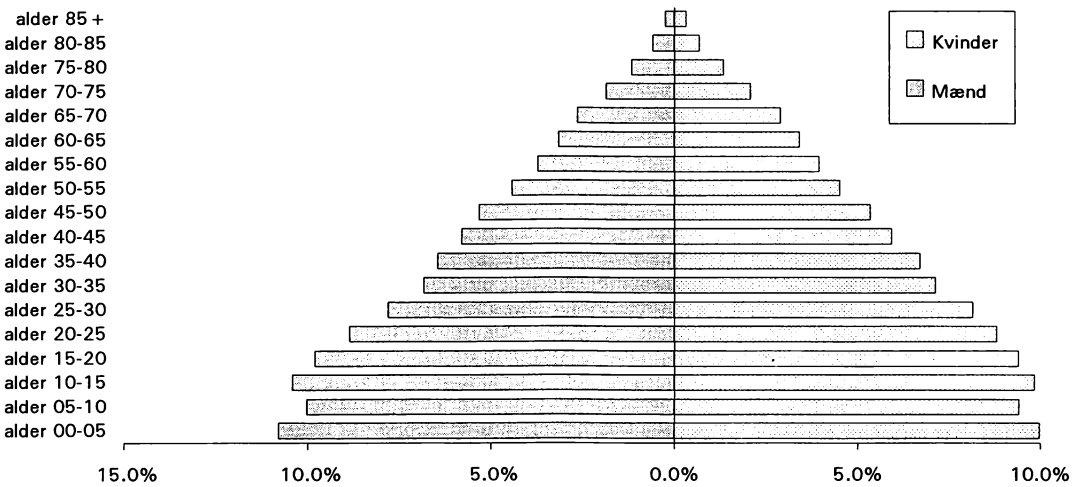
Erhvervs- og socialstrukturen

Hvidovres befolkning var altså ikke blot blevet mere end femdoblet i løbet af et lille kvart århundrede, men kommunen var også blevet tilført en masse ung arbejdskraft. Arbejdsvandringer, hvor oftest unge mennesker søger hen til andre geografiske områder, er et velkendt fæ-

Alders- og kønsfordeling i Hvidovre 1924

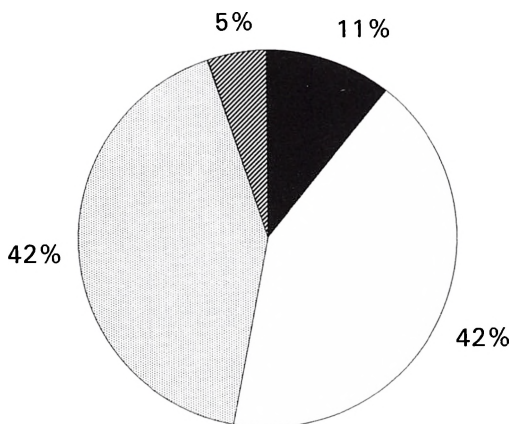


Alders- og kønsfordeling i Danmark 1924

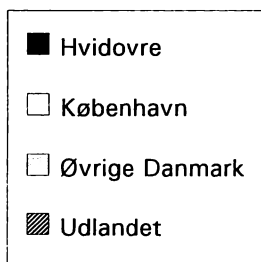
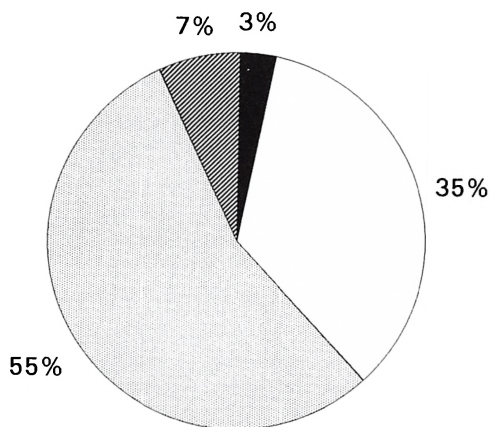


Øverst: Befolkningspyramide, Hvidovre 1924. Kilde: Mandtalsskemaer for Hvidovre kommune 1924. – Nederst: Befolkningspyramide, Danmark 1924. Kilde: Statistiske Undersøgelser nr. 19, 1966. Befolkningsudvikling og sundhedsforhold 1901-1960, tabel 8.

Hvidovre borgernes fødested



Hovedforsørgernes fødested



Indbyggernes og hovedforsørgernes fødested i Hvidovre kommune 1924. Kilde: Mandtalskemaer for Hvidovre kommune 1924.

nomen. I 1924 udgjorde Hvidovre kommunes erhvervsaktive over 1.000 personer. Hvad det nøjagtige tal har været, er vanskeligt at sige, blandt andet på grund af at gifte kvinders ansættelse, især som sæsonarbejdere ved gartnerier, ikke er blevet opgivet som erhvervsbeskæftigelse. Hvidovres arbejdsstyrke på 1.023 personer er derfor et absolut minimumstal. I dette tal indgår ikke de ansatte ved Frelsens Hærs sociale institution Svendbjerggård.²¹ Desuden er 17 kvinder, der opgav deres erhverv som husbestyrerinder, udeladt, idet de nok snarere har været samboersker.

Af de 1.023 erhvervsaktive var hovedparten beskæftiget inden for de sekundære og tertiære erhverv. I 1901 var 179 personer, svarende til over 60% af kommunens i alt 276 erhvervsaktive, beskæftiget inden for landbrug, gartneri og fiskeri,²² mens det blot var tilfældet for 18% af de 1.023 registrerede erhvervsaktive i 1924. Med 549 personer ansat inden for industri- og håndværksvirksomhed havde denne erhvervssektor, sammen med de 266 personer ansat inden for transport, handel og kontor samt anden immateriel virksomhed, fuldstændigt overtaget den erhvervsmæssige dominans i kommunen.

Billedet af den sociale struktur omfatter også arbejdskraftens karakter og ansættelsesforhold. Af de 1.023 erhvervsaktive var 29 registreret som arbejdsløse. Det vil sige, at ledigheden har været på under 3%. Dette tal bør dog tages med forsigtighed, da adskillige håndværkere og arbejdsmænd oplevede periodisk arbejdsløshed. Specielt ansatte inden for bygge- og anlægssektoren var ramt af vinterarbejdsløshed.

Over 50% af kommunens borgere var faglærte og ufaglærte arbejdere. Fordeelingen på faglært og ufaglært arbejdskraft har vist sig at være nogenlunde ligelig, selv om billedet varierer noget alt efter hvilket fagområde, der betragtes. Langt de fleste ansatte inden for de

sekundære og tertiære erhverv havde ikke fundet beskæftigelse i Hvidovre, hovedparten af arbejderne var ansat inde i København. Den massive tilflytning til Hvidovre skyldes altså ikke arbejdsvandringer til et geografisk område, hvor der var rig eller bedre mulighed for at skabe sig en næringsvej. Ca. 15% af de erhvervsaktive havde en eller anden form for selvstændig erhvervsvirksomhed, hvoraf hovedparten var nye enkeltmandsforetagender, der ydede lokalbefolkningen en eller anden form for service. Den øgede beskæftigelse i kommunen var således et resultat af den øgede befolkning og ikke omvendt.

De fleste erhvervsgrupper inden for henholdsvis den sekundære og den tertiære sektor, bortset fra bryggeriarbejdere, var repræsenteret med under 20 personer spredt på mange arbejdspladser. Blandt de større københavnske arbejdspladser var Carlsberg, postvæsenet, D.S.B. samt Burmeister & Wain, idet der på disse arbejdspladser var behov for flere forskellige former for arbejdskraft.

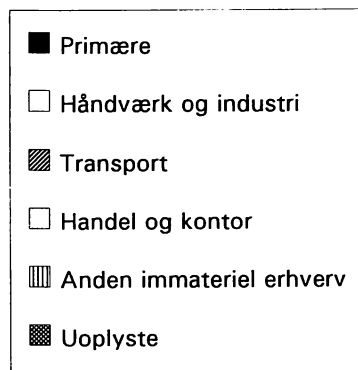
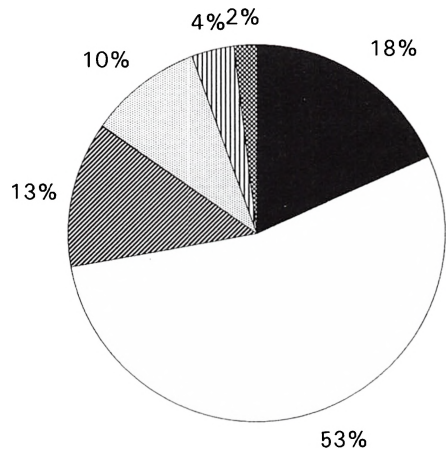
Arbejdspladsens geografiske placering

Det har været muligt at finde frem til, hvor over 70% af hvidovreborgernes arbejdspladser lå. De uoplyste 29%, d.v.s. hvor blot stillingsbetegnelsen kendes, har højst sandsynligt været ansat i København, f.eks. har en del bryggeriarbejdere måttet henregnes til denne kategori, da det ikke vides, om de har arbejdet på Carlsberg eller Tuborg. Men eftersom det med sikkerhed kan siges, hvor 43%, hovedsagelig tilflyttere, havde deres arbejdsplads i København, må det tages som et rimeligt udtryk for, hvor de nye Hvidovreborgere arbejdede. Arbejdspladsernes geografiske placering var ikke, som man måske kunne have forventet, i den københavnske bydel, som lå nærmest på Hvidovre. Af de 429 personer, der arbejdede i Køben-

Hvidovres erhvervmæssige sammensætning

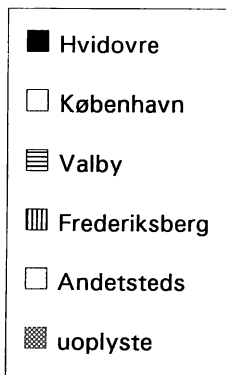
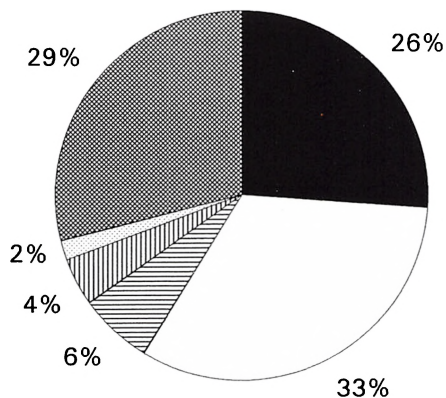
Erhverv	personer
Primære	190
Håndværk og industri	549
Transport	130
Handel og kontor	100
Anden immateriel erhverv	36
Uoplyste	18
I alt	1023

Hvidovres erhvervmæssige sammensætning

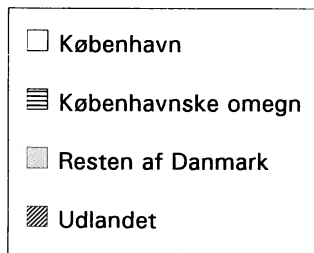
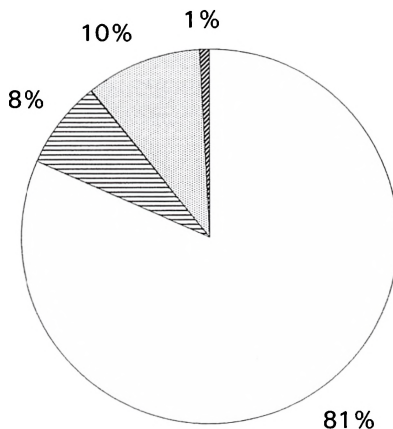


Indbyggernes erhvervmæssige fordeling i Hvidovre i 1924. Kilde: Mandtalsskemaer for Hvidovre kommune 1924.

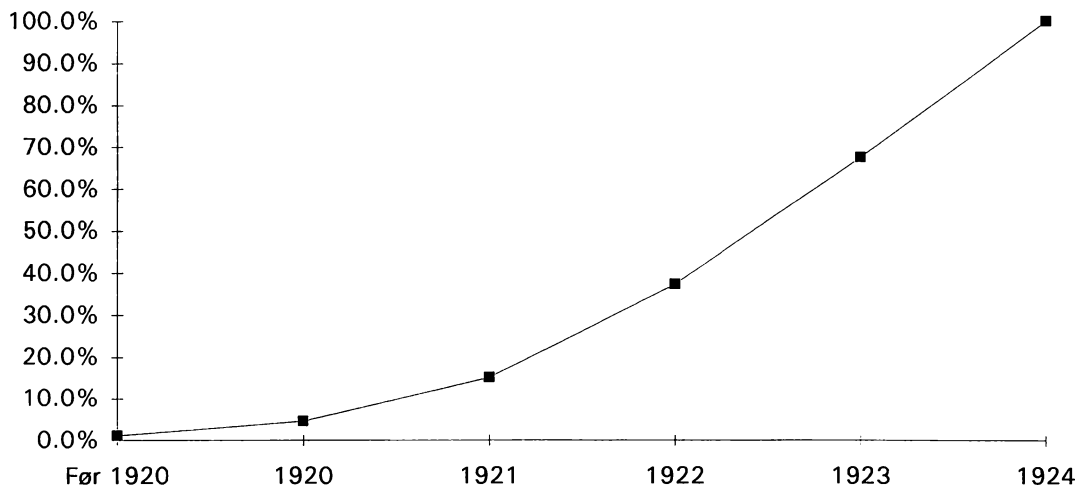
Arbejdspladsens geografiske placering



Tidligere bopæl

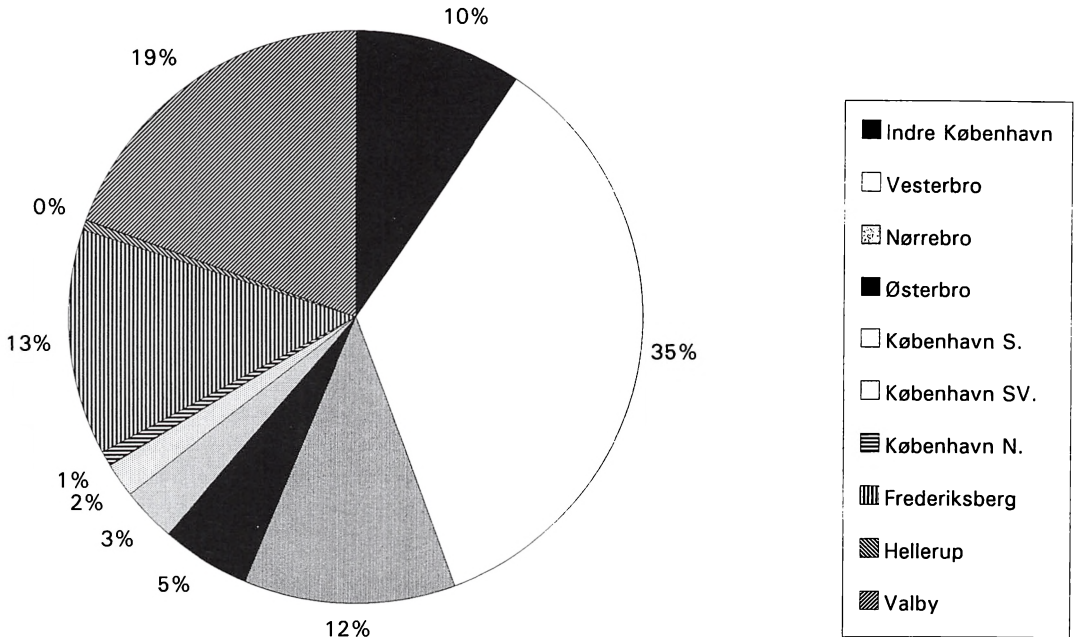


Tilflytningsår



Øverst t.v.: Arbejdspladsens geografiske placering for indbyggerne i Hvidovre 1924. – Øverst t.h.: Tidligere bopæl for tilflyttere til Hvidovre kommune 1920–1924. Tilflyttere, hvis tidligere bopæl ikke har kunnet identificeres, er udeladt. Nederst: Tilflytningsår for tilflyttere til Hvidovre kommune 1920–1924. Kilde: Mandtalsskemaer for Hvidovre kommune 1924.

Bopæl i København



Tidligere bopæl i København for tilflyttere fra København til Hvidovre 1920–1924. Kilde: Mandtalsskemaer for Hvidovre kommune 1924.

havn, skulle 75% helt ind til København, de kunne således ikke nøjes med blot at tage til Valby, hvor en hel del store industriforetagender ellers lå.

Tilflytternes tidligere bopæl

Når hovedparten af Hvidovres nye beboere var ansat i København, er det nærliggende at antage, at de må have haft deres tidligere bopæl der. De fleste af tilflytterne havde da også været bosat i det storkøbenhavnske område i årene inden, de flyttede til Hvidovre.

Figur 7 omfatter kun de 1.926 personer, hvorom det med sikkerhed kan siges, hvorfra de kom. Det vil sige, at de personer, der kun *formodes* at være tilflyttere fra København, ikke er medregnet. Det gælder eksempelvis ægtepar med børn født i København ganske få år inden flytningen til Hvidovre.

Tilflytningsstrømmen fra København

var ikke fordelt jævnt over en årrække. 1.575 personer, svarende til næsten 85%, var kommet inden for de sidste tre år.

Til disse fra København tilflyttede 1.575 personer medregnes i det efterfølgende yderligere 15 personer, der må formodes at være flyttet til Hvidovre i perioden 1920–1924, idet deres tidligere adresse i København oplyses i mandtalsskemaerne fra 1924. Hermed bliver det samlede antal tilflyttere fra København 1.590.²³

For 1.045 af disse københavnske tilflyttere har det været muligt at fastslå, hvor i København de havde deres bopæl, inden de flyttede til Hvidovre. Det svarer til 65%, hvilket må tages som et temmelig sikkert udtryk for hvilke områder i København, tilflyttere kom fra.

De fleste kom – ikke overraskende – fra Vesterbro og Valby, den del af København, som lå tættest på Hvidovre, og

hvor kendskabet til nabokommunens muligheder gennem søndagsudflugter o.l. må have været bedst.

Var tilflytterne københavnere?

Ikke færre end 915 personer (60%) af de i alt 1.590, der flyttede til Hvidovre fra København, var også født der. Men af de 915 personer var de 518 under 20 år. Det vil sige, at i alt kan kun 397 voksne betegnes som indfødte københavnske tilflyttere, hvilket svarer til lidt under 25% af de 1.590 københavnske tilflyttere. Selv om det er vanskeligt at se ud af de ovenstående tal betød det, at ikke så få personer blot havde været bosat i København i en kortere periode.

Husholdene var ofte sammensat således, at den ene af ægtefællerne var indfødt københavner, mens den anden kom fra landet. Af de 353 hushold, der omfattede de 1.045 personer, hvis tidligere adresse i København er kendt, var under 25% (82 hushold) ægte københavnske i den forstand, at begge ægtefæller var født i København. Det bør imidlertid understreges, at enkelte hushold, der kom fra landet, strengt taget også burde betragtes som københavnske. For selv om arbejdsvandringer fra København til landet var få, forekom de også. Eksempelvis et københavnsk ægtepar med to børn, der flyttede til Præstø Amt omkring 1905, hvor de fik yderligere to børn, inden de flyttede til Hvidovre i 1919.

Hvidovres »københavnske« familier var altså i vid udstrækning folk, der var vandret fra landet til byen. Tilflytterne må derfor siges at have været første- og andengenerations lønarbejdere med rødder i den landlige kultur.

En eller flere verdener?

Ena Hvidberg og Hannelene Toft Jensens studie, og til dels også Poul Sverrilds, har fokuseret på tilflytternes fæl-

les træk.²⁴ Ved læsning af tilflytternes erindringer bliver det imidlertid hurtigt klart, at der har været stor forskel på de nye indbyggere.²⁵ At den tidligere forskning ikke har beskrevet disse kulturelle forskelle, skyldes, at undersøgelsernes objekt i højere grad har været det fysiske rums udseende end beboernes geografiske og sociale rekruttering. Men at netop den kulturelle baggrund har været af afgørende betydning for, at livet i de mange nybyggerhuse bestemt ikke har taget sig ens ud, skal belyses med nogle eksempler.

Bevæggrunden for at søge til Hvidovre var for manges vedkommende så afgjort den københavnske boligmangel. Men for de fleste af de nye grundejere var ønsket om at dyrke sin egen jord, at komme ud i den friske luft og fri natur, ligeså vigtigt.

Far og mor er begge fra landet, de længtes efter at få noget jord under neglene,

fortæller murermesterens datter, Jane (f. 1916), der kom til Hvidovre i 1918, hvor faderen havde erhvervet sig to grunde på Søvej. De næste ti år boede murermesterfamilien frivilligt på landet i et lille træhus hele sommeren, for som Jane udtrykker det,

Vi havde stadigvæk en dejlig lejlighed inde i København, men vi elskede at være herude.

Selv om Janes far rent økonomisk havde fundet lykken i byen, var hans hjerte fortsat knyttet til det mere rurale liv. Så da han i en alder af 40 år fik bygget sig en profitabel ejendom i København, opgav han helt sin byggevirk-somhed for at slå sig ned som selvstændig erhvervsdrivende i Hvidovre. På den ene af sine jorder oprettede han et hønseri, satte bistader og plantede frugttræer, og på en jordlod udlånt af kommunen dyrkede han kartofler. Tilværelsen i Hvidovre blev således et for-

søg på at fortsætte det landlige liv, murermesteren kendte fra tidligere, og eftersom det lykkedes, blev det heller ikke svært at falde til i de nye omgivelser og komme i kontakt med de gamle Hvidovreborgere. Sammen med gård ejere og enkelte andre lokale spidser fik faderen oprettet en Venstreforening, desuden var han aktiv i skytteforeningen, medlem af grundejerforeningens bestyrelse og vurderingsmand. Faderen var således på mange måder yderst engageret i sit nye lokalsamfund, og aktiviteterne, ikke mindst tilknytningen til bøndernes traditionelle talerør, partiet Venstre, vidner om murermesterens tilknytning til en rural kultur.

Ønsket om at dyrke jorden er blot ét af de traditionelle kendetegn ved landbefolkningen, et andet er selvstændigheden. At være murermester i København er derfor ikke så fjernt fra landbrugerlivet, som man umiddelbart skulle tro.

Netop den manglende mulighed for at blive selvstændig fik adskillige til at søge væk fra landet. For eksempel forklarer Georg (f. 1898), en landmandssøn fra Eskildstrup, at han udelukkende søgte arbejde ved postvæsenet i København, fordi han ikke havde penge til at blive selvstændig landmand, og at det trods alt var bedre at være offentlig ansat end landarbejder. Og Helge (f. 1914), søn af en murermester fra provinsen, fortæller, at han gerne ville have været bonde, men eftersom der ikke var nogen fremtid i det, tvang faderen ham til at opgive sit erhvervsønske. Så i første omgang kom Helge i lære hos sin far, men blev senere hen, ligesom Georg, ansat i det offentlige, idet han kom ind ved politiet.

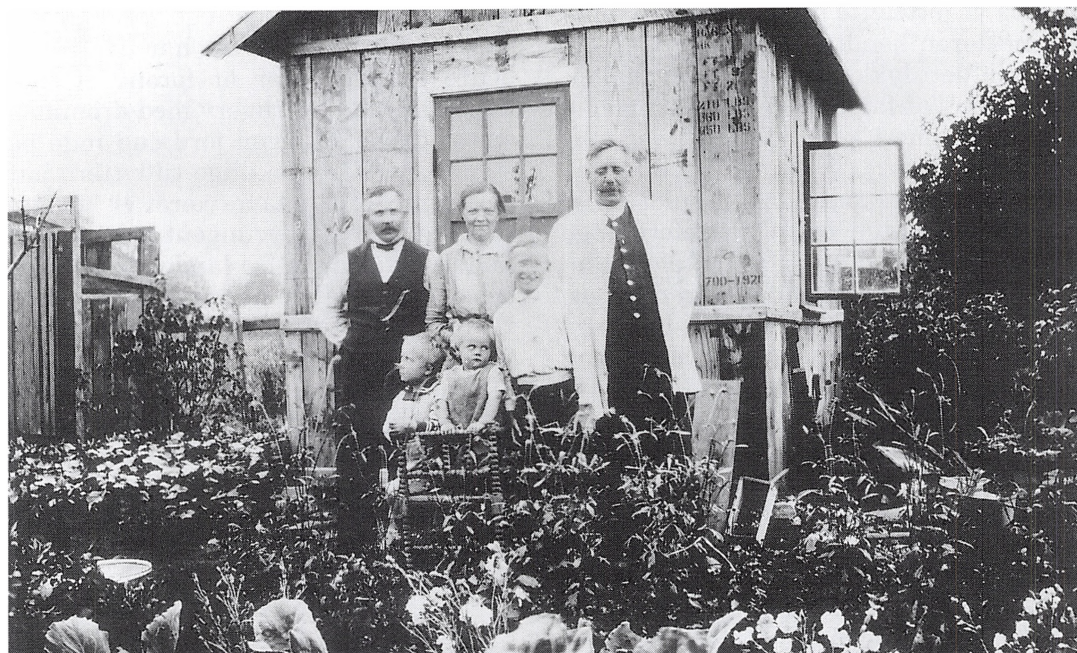
At tidligere landboere flyttede fra København til Hvidovre, bør derfor ikke blot anskues som en konsekvens af boligøden, det har også været et direkte ønske og den måde, hvorpå bærere af en selvstændig livsform bedst har kunnet tilpasse deres ideologi til samfundets

ændrede eksistensbetingelser.²⁶ I det mere landlige Hvidovre har der været bedre mulighed for at forene et indkomstgivende byerhverv med drømmen om at dyrke sin egen jord end inde på stenbroen. For adskillige tilflyttere har perioden i København været et kortere eller længere, nødtvungent boligophold under vandringen fra landet til byen og tilbage til landlige omgivelser.

For en del tilflyttere havde vandringsen faktisk været meget lang, hvilket Sigrid, der kom til Hvidovre i 1924, er et godt eksempel på. Sigrid, født i 1899, voksede op på forældrenes gård i Slimminge, mellem Ringsted og Køge. Hjemme på barndomsgården må hun have lært de mange færdigheder, der skulle komme hende til hjælp både i Argentina og siden hen også i Hvidovre.

Da Sigrid i 1920 som nygift drog til Argentina, havde hendes mand allerede boet og arbejdet adskillige år i udlandet – dels på en hvalfangerstation i Sydgeorgien, dels på et mejeri i Argentina. Men da Sigrid kom til Argentina, var det slut med mejeriarbejdet. Der havde været tørke, og det nygifte ægtepar blev nødt til at søge arbejde andetsteds. Efter at have arbejdet i fem år som mejerist blev manden markarbejder på en gård, hvor Sigrid fik arbejde i køkkenet. Det var langt ude på landet, og det unge par følte, at livet var både hårdt og ensomt, så i 1922, hvor de ventede deres første barn, besluttede de sig for at tage tilbage til Danmark. Sigrid flyttede hjem til sine forældre i Slimminge og manden til sine forældre i Ramsømagle, hvor han gik arbejdsløs i fjorten dage, inden Sigrids svigerfar, der var brugsuddeler, fik skaffet sin søn en ansættelse som lager- og pakhusarbejder i Njalsgade, hvorfra brugsforeningerne fik tilsendt deres varer.

Det unge hjemvendte par flyttede til Vesterbrogade, hvor de på grund af den københavnske boligmangel boede til leje i et værelse med adgang til køkken hos en enkefrue. Enken fik imidlertid



Et selvbyggerhus opført af en Ford-pakkasse, som det ses her, var ikke et særsyn i 1920'ernes Hvidovre. Foto i Det kongelige Bibliotek.

skaffet dem en lille lejlighed på Vigerslevvej, to værelser og køkken, hvor huslejen på 600 kr. for et år skulle betales forud, så brugsuddeleren i Ramsømagle måtte atter komme sin søn og svigerdatter til hjælp. I lejligheden på Vigerslevvej fødte Sigrid parrets første barn, en søn. Året efter fødte hun parrets andet barn, en datter, og da Sigrid det følgende år ventede endnu et barn, købte de en byggegrund i Hvidovre.

Juni 1924 flyttede det unge forældrepar til Klovborgvej, hvor de boede i et redskabsskur med to små børn, alt imens de byggede deres nye bolig. Huset var først færdigt i november, godt to uger inden det tredje barn, endnu en søn, kom til verden. Om tiden i skuret fortæller Sigrid:

Vi havde kun et rum. Min mand og jeg lå sammen i en seng, vi havde en vugge til det ene barn og overdelen af en barnevogn til den anden, den stod oven på en kommode. Og maden lavede jeg på et

komfur i huset, mens der endnu ikke var tag over.

Det nye hus, der var bygget af ler, indeholdt en stue og et køkken. Året efter blev et soveværelse føjet til, og senere hen byggedes et selvstændigt vaskehus.

Det, der gjorde det attraktivt at bo i Hvidovre, var ikke så meget selve boligen, men jorden, hvor man kunne dyrke grønsager. For Sigrid, der måtte arbejde for andre det meste af sit liv, blandt andet på gartneri fra 9 til 18, var haven et vigtigt element i hele husholdskøkonomien, selv om der ikke var tale om salgsafgrøder. Men at Sigrid kunne holde sin familie selvforsynende med grønsager betød, at der på trods af en trang økonomi kunne lægges lidt penge til side, så familien kunne købe en bedre grund og bolig på Ulstrupvej i 1934.

Havens betydning må derfor ikke undervurderes. Den var ikke blot en forudsætning for, at en lønarbejder kunne få råd til at blive husejer, den var også det

sted, hvor man kunne arbejde for sig selv og videreføre en del af den selvstændige livsform.

I denne sammenhæng har den større fysiske adskillelse, som opstod ved, at udflytterne fortsat havde deres arbejdsplads i byen, men deres bolig i det mere landlige Hvidovre, været af mindre betydning. Man har tillagt det at have sit eget sted større betydning end den øgede transporttid til og fra arbejde. Der har altså også været villighed blandt tilflytterne til at pendle året rundt i al slags vejr enten til fods eller på cykel, ofte ad slaggebelagte veje, mellem arbejdspladsen og den egne bolig.

For andre familier var jorden dog snarere en nødvendighed end et spørgsmål om, hvorvidt man kunne videreføre en del af den selvstændige livsform, om ikke andet så i hvert fald ideologisk.

For Ella, født i Tyskland år 1900, tog tilværelsen sig ganske anderledes ud. I 1922 boede Ella sammen med sin danske mand og datter i en toværelses lejlighed i Haderslevgade, som de på grund af bolignøden delte med en anden ung etbarnsfamilie. Hver familie havde sit eget rum, men de var fælles om køkken, toilet og entre. Hele sommeren 1922 tilbragte Ella, mand og barn imidlertid i et lille træsommerhus på Bjeverskovs Allé i Hvidovre. Stedet havde de lånt af en bekendt mod at passe haven, og det efterfølgende år købte de vennens grund. I 1924–1925 købte familien en petroleumsovn, så de kunne blive boende i huset om vinteren og spare huslejen i København. Ganske langsomt, ved hjælp af de nye naboer, fik de bygget sig et større murstenshus.

Vi byggede vores hus lidt efter lidt. Vi købte brugte mursten, dem kunne vi jo få for det halve af, hvad de nye kostede. Dem rensede vi så. Huset blev langsomt stort, og de første år havde vi kun bygget stueetagen, og der var to værelser, et stort spisekøkken og en entre. Da vi så

havde sundet os i et par år, byggede vi første sal på. Der blev et stort soveværelse, et barneværelse og et badeværelse. Toilet havde vi ikke, men vi brugte et lille hus nede i baghaven.

Desuden havde de en køkkenhave og et hønsehus med ænder og gæs; ifølge Ella var det for at spare på kostpengene.

Ellas mand, der var blikkenslager, var ofte uden arbejde om vinteren. Understøttelsen fra fagforeningen var lav, men blev suppleret, når der faldt sne, hvor han tjente lidt ekstra ved at rydde veje og skovle biler fri. Køkkenhaven såvel som hønsehuset må have været en nødvendighed for, at familien overhovedet har kunnet klare sig gennem vintermånederne med arbejdsløshed og ikke blot for at spare på kostpengene. For eksempel måtte familien have henstand med skatten, en udgift der simpelthen ikke var penge til i vinterhalvåret. Dengang blev skatten normalt betalt en gang om måneden på kommunkontoret i Hvidovregade, det kunne familien også godt klare om sommeren, hvor der var bedre muligheder for beskæftigelse. I dette halvår skulle restskatten så også betales, hvilket skete ved en ugentlig afdragsordning.

At haven var en økonomisk nødvendighed for at klare sig igennem arbejdsløshedsperioderne, lægger Alfred (f. 1894), der havde været på valsen i adskillige år i Tyskland og U.S.A., inden han slog sig ned med sin familie i Hvidovre i 1926, ikke skjul på. Han dyrkede derfor kun det, der kunne betales sig, det vil sige jordbær og kartofler med henblik på salg.

For at vende tilbage til Ellas familie boede de åbenbart godt – i hvert fald boede Ella, ifølge deres læge, som en grevinde. Så da parret i 1930 ventede endnu et familiemedlem, kunne et ønske om hospitalsophold ikke imødekommes, og Ella fødte derfor hos en af naboerne. Hjemmefødsler var det mest almindelige, så der var i og for sig ikke

noget mærkværdigt i lægens afvisning, derimod var det ret usædvanligt at føde i naboens hjem. Ella fortæller, at manden i nabohjemmet syntes,

at vi skulle flytte op til dem, for de var meget længere fremme med deres byggeri, end vi var, for som han sagde: »Du skal ikke rende frem og tilbage, når du skal hente vand, det er alt for besværligt«.

Så hele familien flyttede ind hos naboen, hvor Ella fødte en søn. Og da naboparret samtidig ventede barn, kunne hjælpen hurtigt gengældes. At kvinderne hjalp hinanden i forbindelse med fødsler, var snarere reglen end undtagelsen.

Ellas familie var blandt de mange, der i første omgang slog sig ulovligt ned i Hvidovre.

Vi var på Hvidovre kommunekontor for at spørge, om vi kunne flytte ind. Manden fra kontoret sagde, at det kunne de ikke give tilladelse til endnu.

Alligevel blev familien boende, og der skete heller ikke noget, for

Vi var jo ikke de eneste, der flyttede ud fra København, da vi ingen lejlighed kunne få.

Blandt disse tilflyttere synes der at have været en særlig form for fællesskab. I begyndelsen var det især koncentreret omkring bygning af bedre huse og senere hen om oprettelsen af forskellige former for foreninger.

En af de mere private og uformelle foreninger, Ellas familie samledes med, var »Lørdagsklubben«. Medlemmerne samledes hver lørdag aften, hvor kvinderne strikkede og stoppede strømper, mens mændene spillede kort. Selv om der for deltagerens vedkommende har været tale om et brud på hverdagens

rutine, mødtes kvinderne ikke blot for en hyggestund, tiden blev udnyttet til at fremstille nyt tøj eller reparere det, man allerede havde. I »lørdagsklubben« har kvinderne helt sikkert hjulpet hinanden med at finde frem til de bedste løsninger, så man kunne få mest muligt ud af sit arbejde. De nydannede fællesskaber bar således præg af at være af såvel økonomisk som social karakter, hvilket også kommer til udtryk i Ellas families deltagelse i henholdsvis Prop- og Spareforeningen. Propforeningens formål var at yde økonomisk støtte til trængende konfirmander,²⁷ mens Spareforeningen var en pulje penge, der blev trukket lod om. Desuden deltog Ellas familie i Hvidovre Idrætsforening og kom på Frihedskroen.

Med Ellas familie fornemmer man en glidning over mod det urbant prægede arbejdsmiljø. Familien var ikke blot selvhjulpen, men viste solidaritet og sammenhold med andre ligestillede. Politisk har de nok hørt til blandt dem i Hvidovre, der sluttede op omkring den socialdemokratiske ideologi.

En af de mere politisk aktive tilflyttere var Floridas mand, der var *kendt som en rød hund*. Da ægteparret som nygifte i 1921 købte grund i Hvidovre, havde de ikke som de andre tilflyttere kendskab til, hvorledes jorden skulle dyrkes. Ægteparret var vokset op sammen i det københavnske arbejdsmiljø på Nørrebro, så det at flytte til Hvidovre var lidt af en omvæltning.

Vi havde ikke forstand på det (at dyrke jorden) til at begynde med, men vi fandt ud af det. Vi var nybyggere. Rigtig ude på landet.

På grunden opførtes et lille enstuestræhus med loftsrum, hvor der indrettedes et lille snedkerværksted, så manden kunne tjene et par kroner på at lave havelåger til de andre »nybyggere«. Tilværelsen i det nye, ukendte landlige

miljø blev hård for københavneparret, da manden ofte var uden lønarbejde og blot ind imellem havde forskellige tjanser ved kommunen, bl.a. som kreatur-optæller og udlægger af rottegift.

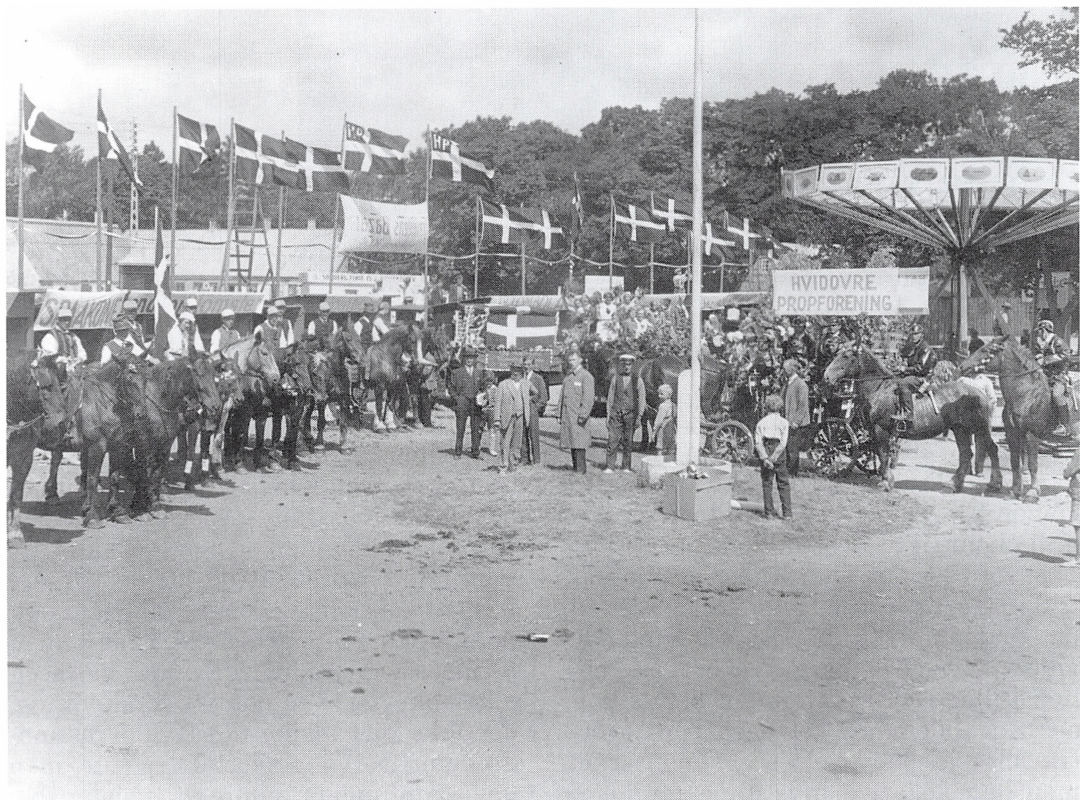
De måtte snart føje et ekstra rum til nybyggerboligen, da parret fik to drenge. De kom stort set til at passe sig selv, fra de begyndte at gå i skole, for forældrenes tilværelse var præget af arbejde fra morgen til aften. Om dagen havde Florida arbejde inde i byen, hvor hun var ansat ved Magasin som buntmagerske, og i en periode, hvor manden var arbejdsløs, rullede hun tøj om aftenen. Tøjet modtog manden om dagen, når Florida så kom hjem, rullede hun det, og dagen efter kørte manden ud med tøjet til kunderne. Fridage og ferier var stort set et ukendt begreb, for der skulle også gøres rent, vaskes og sys tøj,

haven og de mange dyr, der nu engang hører sig til, når man bor på landet, skulle passes. Ud over høns og gæs havde familien hund, kat og en ged, der gav lidt mælk.

Jeg havde nok at lave. Det var et slæb dengang.

Om søndagen fik familien som regel besøg fra storbyen af bedsteforældre, onkler, tanter og andre bekendte, der skulle ud på landet og hilse på dyrene. Selv om det var en hård tilværelse, og det kun gik langsomt fremad, blev Hvidovre et sted, der tiltrak andre familiemedlemmer så meget, at de også købte sig en grund der.²⁸

Med tiden fik Floridas mand fast ansættelse ved rådhuset, hvilket betød, at tilværelsen blev lettere, og at der blev



Fra Hvidovre Propforenings årlige bazar. Foto i Hvidovre Kommunes Lokalhistoriske Arkiv.



Florida Westergårds
hus på Karise Allé i
1920'erne...

overskud til lidt mere. Et politisk engagement for at bedre arbejdernes vilkår var det, Floridas mand med sine erfaringer fra det nørrebroske byarbejdermiljø kom til at arbejde for.

Såvel Floridas som Ellas familie var tilflyttere, de lokale Hvidovreborgere så på med stor skepsis. Den manglende vilje til at give disse nye borgere opholdstilladelse i kommunen blev officielt begrundet med selvbyggernes overtrædelse af bebyggelsesreglementerne, men den negative indstilling fra lokal side bør nok i lige så høj grad tilskrives, at mange af tilflytterne betragtedes som

en uønsket økonomisk belastning for kommunen, idet de var svage skatteydere, der oven i købet påførte kommunen øgede udgifter – specielt til skolevæsnet.²⁹ En anden og nok lige så vigtig faktor har været, at de lokale borgere frygtede et politisk magtskifte som det, der fandt sted i marts 1925, hvor 6 ud af 9 valgte sognerådsmedlemmer var socialdemokrater – en politisk forskydning, der ikke blot afspejlede Hvidovres ændrede erhvervs- og socialstruktur, men hele samfundets ændrede eksistensbetingelser. Socialdemokratiets styrke var dets ideologi om større lighed og fri-



... og i 1980'erne. Fotos i Hvidovre Kommunes Lokalhistoriske Arkiv.

hed, hermed kunne partiet om ikke for-ene, så i hvert fald blive et fælles talerør for de gamle københavnske arbejdere og byens nye lønarbejdere, selv om de sidstnævnte i høj grad fortsat var bæ- rere af en selvstændig livsform.

Det var dog ikke blot den københavnske arbejderbefolkning, der søgte ud i Hvidovres fri natur. At Hvidovre i adskillige år også blev brugt til et direkte landliggerliv af nogle familier, vidner Esters erindringer om.

Ester, der var født i København i 1911, var enebarn og boede sammen med forældre, der var selvstændige erhvervsdrivende, i Istedgade. I 1916 byggede faderen et sommerhus på Dr. Willes Vej i Hvidovre, hvor familien boede fra maj til september.

Huset var ret stort, der var to store værelser, køkken og veranda og ovenpå

to værelser med skråvæg. Vi havde ung pige, hun boede på første sal.

Desuden boede bedstemoderen hos dem i sommermånederne, så hun kunne se efter Ester. Faderen stod for den daglige drift af familiens viktualieforretning i Istedgade, mens moderen kun kom i forretningen om lørdagen, ellers passede hun hjemmet, men tog sig især af køkken- og prydhaven. Ester gik på H.C. Ørstedesvejs betalings-skole for piger, i sommerhalvåret kørte hun med i en lastbil ind til Valby, hvorfra hun kørte videre med sporvogn. Om vinteren gik hun altid til skolen fra lejligheden på Vesterbro, selv om hun havde sin egen cykel. Cyklen blev kun brugt til at komme med forældrene på landet, inden familien fik bil i 1920.

Indtil Ester var ni år, havde hun ingen børn at lege med i sommermåne-



Byboernes søndagsudflugter til de grønne landområder foregik som regel på cykel. Foto i Hvidovre Kommunes Lokalhistoriske Arkiv.

derne, men det generede hende ikke, det var hun stort set vant til hjemmefra.

Jeg legede ikke med nogle af baggårdsbørnene.

At blande sig med hovedparten af kvarterets børn var ikke passende, og af samme grund gik Ester heller ikke i kommuneskolen. De eneste børn, hun havde kontakt med i Istedgade, var to søstre fra naboopgangens forhus. Fra Ester var ni år, ændrede sommeropholdene i Hvidovre imidlertid karakter, idet andre familiemedlemmer og et par bekendte købte sommerhuse i Hvidovre. Desuden flyttede en tante med mand og barn med ud i sommerhuset på Dr. Willes Vej. På landet samledes man nu fast med sin københavnske omgangskreds over en kop kaffe, en frokost, eller man dansede på græsset til grammofonmu-

sik hele natten. Fornøjelserne sørgede man selv for og blandede sig i øvrigt ikke med de andre i området. Forældrenes bekendte var også selvstændige erhvervsdrivende, der kun kom til Hvidovre om sommeren. Et sådan landliggerliv på Dr. Willes vej fortsatte Ella frem til 1953, hvor hun sammen med sin mand byggede en helårsbolig på grunden.

Andre landliggerne valgte dog at bygge en god helårsbolig på grunden, så snart der var mulighed for det. Kontormandens datter, Gudrun, der var født på de danske Vestindiske øer i 1912, kom til Hvidovre for første gang i 1921, hvor hun i sommerhalvåret boede på landet sammen med sine forældre og to yngre søskende, en bror fra 1916 og en søster fra 1919.

Gudruns familie var rejst hjem til Danmark i 1917, da de danske Vestindi-

ske øer blev solgt til U.S.A. De første år boede familien i en lejlighed på Frederiksberg, men da børnene ustandselig var syge, købte forældrene efter råd fra lægen en byggegrund ved vandet, Strandbovej i Hvidovre, så børnene kunne komme ud og få frisk luft.

På grunden byggede Gudruns far egenhændigt et hus af præfabrikerede elementer; til at begynde med blot et enkelt rum, senere hen også et køkken og et soveværelse. Huset var et af de første i området, og stedet var derfor uden nogen form for kloakering, vand- eller elforsyning. Toiletbesøg foregik på en spand i et lille skur, vandforsyningen kom fra nogle vandbrønde, faderen selv havde gravet, og belysning kom fra petroleumslamper, mens maden holdtes kold dels udenfor i et flueskab, dels i et koldrum under køkkenet. Haven og hønsegården, som Gudruns mor passede, holdt familien selvforsynende med grønsager, æg og fjerkræ.

På Strandbovej boede familien som sagt hver sommer, som regel fra maj til oktober, mens de i vinterhalvåret fortsat boede i lejligheden på Frederiksberg. Hjemme i lejligheden var der, ifølge Gudrun, trangt:

Mine forældre og min lillesøster sov i soveværelset, jeg sov på en divan i vores spisestue, og min bror sov på en klap-seng også inde i spisestuen. Så det var med opredning hver eneste aften, og vi måtte pakke sammen om morgenen. Foruden de rum havde vi en stue, som vi kaldte dagligstuen, der stod lidt pænere møbler, som mine forældre havde bragt med sig hjem fra Vestindien, og så var der køkkenet med koldt vand selvfølgelig og toilet uden håndvask.

Børnene gik i skole på Frederiksberg, og i sommerhalvåret var skolevejen fra Hvidovre meget lang:

Vi gik i privatskole inde i byen. Der var ikke noget, der hed, at man havde råd til

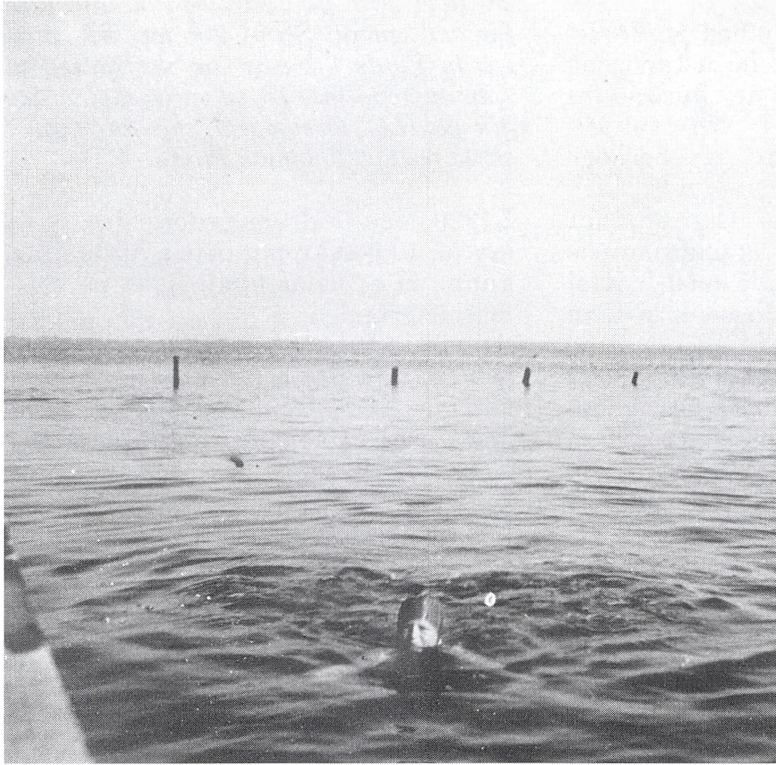
en cykel. Min far havde en, og min mor fik det senere. Så vi gik ind til Toftegårds Plads i Valby, og derfra tog vi sporvognen, linie 18, til vores skoler. Jeg gik på H.C. Ørstedesvej, min bror gik i skole på Sct. Thomas Plads.

I 1929 døde Gudruns farforældre, og en arv på 10.000 kroner betød, at familien kunne få et helårshus bygget på sommerhusgrunden.

Det var egentlig et ret stort hus, mine forældre fik bygget, men det kom sig jo nok af, at vi kom fra den lidt trange lejlighed.

Det nye hus var indrettet med daglig-, spise- og verandastue, køkken samt et bryggers med badekar og gruekedel, desuden en hall med en bred trappe, der førte til værelserne ovenpå. På første sal var et gæsteværelse, forældrenes soveværelse, broderens værelse, Gudruns og søsterens fællesrum og endelig en altan med udsigt over vandet. Til opvarmning af huset brugtes kakkelovne.

Da familien flyttede til Hvidovre, fortsatte børnene med at gå i skole på Frederiksberg. Selv om de nu også havde fået cykler, var det fortsat et pænt stykke vej at skulle hver dag. For Gudruns vedkommende var der nu heller ikke andre muligheder, hun var nu blevet så gammel, at hvis hun skulle læse videre, kunne det slet ikke lade sig gøre i Hvidovre. Dengang var det noget helt specielt at læse videre til student, især hvis man var pige. For de fleste var tiden efter konfirmationen ensbetydende med, at man var voksen og dermed for alvor trådte ind i arbejdsverdenen, ved at man fik sig en eller anden form for læreplads. I de fleste hjem var der hverken tradition eller økonomisk mulighed for en videreuddannelse, efter syv års skolegang måtte de fleste enten klare sig selv eller yde en større økonomisk hjælp til familiens fælles husholdning end tidligere.



I Hvidovre var der ikke bare landlige omgivelser og frisk luft, men også vand, så man kunne komme ud at bade. Foto i Hvidovre Kommunes Lokalhistoriske Arkiv.

Men i Gudruns hjem var det anderledes, her var både den økonomiske mulighed og traditionen til stede, og i 1929 gik Gudrun derfor på Falkonergårdens Gymnasium, hvad hensigten med uddannelsen så end må have været fra forældrenes side.

Min mor var lidt af en fremskridtskvinde eller lidt af en rødstrømpe. Hun rejste til England allerede som 19-årig, for at klare sig selv. Til stor gene for min far, da vi kom hertil, at hun absolut ville undervise og have et job. Men det havde hun altså i begyndelsen, efterhånden overtog hun den store have her.

For Gudruns far har uddannelsen sikkert været ensbetydende med større almindelse, hvilket også kommer til udtryk ved, at der blev lagt stor vægt på, at børnene fik kendskab til litteratur såvel som til musik og dans.

Om aftenen samledes vi så vidt muligt, og min far læste op. Vi havde et bogskab, og det var spækket med alle klassikerne og dem har vi altså læst både forfra og bagfra som børn gik vi til spil. Vi lærte at spille klaver, for det gjorde man jo i middelstanden dengang, og vi gik til dans, for det gjorde man også

Gudruns familie har helt sikkert hørt til den slags tilflyttere, de lokale Hvidovreborgere var glade for. Indtil familien havde råd til og mulighed for at bygge et helårshus, benyttede de kun deres grund med selvbyggerboligen i sommerhalvåret, og da de fik helårsbolig bygget, var det et stort, nyt hus. Desuden havde kommunen ingen økonomiske omkostninger i forbindelse med børnenes skolegang, da familiens børn gik på betalingskoler. For Gudrun betød det, at det var svært at få skabt sociale kon-



Indehaveren og personalet – familien – fotograferet foran en af de mange små forretninger, der skød op som et resultat af befolkningstilvæksten i Hvidovre. Foto i Hvidovre Kommunes Lokalhistoriske Arkiv.

takter til lokalsamfundet. Hun måtte enten blive i byen eller gøre turen to gange om dagen, hvis hun ønskede at have kontakt med sine jævnaldrende kammerater. Desuden savnede Gudrun et større udbud af finkulturelle aktiviteter, især savnede hun et stort bibliotek som det på Frederiksberg.

Både Esters og Gudruns familiers periode som sommerhusbeboere minder på en række områder om det københavnske borgerskabs landliggerliv langs den nordsjællandske kyst omkring århundredskiftet. Fra omkring 1850 blev det mere og mere almindeligt blandt dele af borgerskabet at søge ud mod kysterne om sommeren. I begyn-

delsen havde det københavnske borgerskab hovedsagelig boet til leje hos lokalbefolkningen, men fra 1880'erne byggedes adskillige sommervillaer langs hele den nordsjællandske kyst. Borgerskabets sommerboliger var som regel indrettet enklere og lysere end de københavnske herskabslejligheder, hvor man nu kun tilbragte vinteren. På landet skabte borgerskabet sig ikke blot et fysisk rum, livet på landet blev også det sted, hvor man holdt fri fra de mange sociale forpligtelser, man havde over for sin omgangskreds i vinterhalvåret. Det var dog ikke altid muligt for familiens mandlige overhoved at tilbringe hele sommerhalvåret i villaen, men fru og børnene flyttede med tjenestefolkene ud i de friere og smukkere naturomgivelser for at slappe af.

Ellas tilværelse var den, der mindede mest om borgerskabets, mens Gudruns adskilte sig på en række områder. For Gudruns familie var sommerboligen også en slags frirum. Familien nød at komme væk fra den lidt trange lejlighed og ud til vandet, men det var ikke et sted, man egentlig slappede af. Sommerlivet var præget af meget ekstra arbejde, idet faderen selv måtte bygge sommerboligen og grave vandbrønde, mens moderen måtte passe haven og hønsehuset. Det punkt, hvor Gudruns familie dog adskilte sig væsentligst fra det borgerlige landliggerliv, var ved at få bygget en meget stor permanent helårsbolig på sommerhusgrunden.

Afrunding

Hvidovre var nybyggerkvarter, jeg følte det lidt uden for lov og ret. Men det var mulighedernes område, at begynde på nogle billige grunde, som vi kunne klare, det var det, der gjorde at vi flyttede herud. Vi begyndte i det små, så er der kommet lidt til. (Ingeborg, Hvidovre 1936).

At købe jord i Hvidovre og på grunden bygge et lille træhus, der med årene voksede sig større, er et af de ydre fællestræk, den tidligere forskning har fokuseret på, samtidig med at den har antaget, at Hvidovres tilflyttere hovedsagelig var københavnske arbejdere, der søgte til Hvidovre på grund af bolig-mangel i hovedstaden.

Den massive tilflytningsstrøm, Hvidovre oplevede fra omkring 1920, skyldtes ikke blot hovedstadens bolig-mangel, men i lige så høj grad at tilflytterne ønskede at skabe sig en ny tilværelse. For en stor del af de nye borgere havde København blot været et midlertidigt opholdssted under vandringsen fra landet til Hvidovre.

Som et resultat af befolkningsvækst og af den agro-industrielle revolution var den danske landbefolkning blevet tvunget til at søge til byerne eller udlandet, hvor der var bedre mulighed for beskæftigelse. Adskillige af Hvidovres tilflyttere havde netop på grund af samfundets ændrede eksistensbetingelser søgt til hovedstaden for at finde sig en ny næringsvej. Det var især inden for forskellige former for håndværks- og industrivirksomhed samt transport, de tidligere landboer havde fundet arbejde. Livet i byen var dog ikke en særlig eftertragtet tilværelse, så man søgte simpelthen væk fra hovedstaden, så snart der var mulighed for det.

Hovedparten af Hvidovres nye borgere har vist sig at være flyttet til kommunen fra Vesterbro, hvilket hænger sammen med, at det var den københavnske bydel, der rent geografisk lå nærmest. På cykel var der ikke langt hverken fra Vesterbro eller Valby til det mere rurale Hvidovre, hvor man kunne erhverve sig en smule jord til en overkommelig pris. At have sin egen jord spillede en meget vigtig rolle, ikke blot på det økonomiske, men også på det po-

litiske og ideologiske plan. Hvidovre var mulighedernes land, idet det her var muligt at forene de gamle erfaringer fra landet med de nye fra byen.

Ud over at blive et hjemsted for første- og andengenerations lønarbejdere blev Hvidovre et område, hvor selvstændige, hovedsagelig inden for diverse servicefag, bosatte sig. Det var forretningsfolk, der udnyttede den mulighed, byens befolkningsmæssige ekspansion skabte for selvstændig virksomhed, selv om der næppe har kunnet spindes guld på disse små enkeltmandsforetagender.

Ved siden af de permanente tilflyttere oplevede Hvidovre desuden landliggerne. Det var den del af den københavnske befolkning, som tilhørte middelstanden, og som først senere hen flyttede fast til kommunen.

Fra at have været et ruralt samfund i 1901 havde Hvidovre i 1924 udviklet sig til et forstadssamfund med flere forskellige kulturer. Ud over landbrugssamfundets borgere bestod lokalområdet nu af første- og andengenerations lønarbejdere, små selvstændige erhvervsdrivende samt landliggerne fra middelstanden, hvoraf nogle senere blev fastboende.

Tilflytterne blev mødt af den gamle lokalbefolkning med stor skepsis, da deres tilstedeværelse forårsagede såvel øgede økonomiske udgifter som nye ideologiske strømninger.

Det var først og fremmest tilflyttere præget af den socialdemokratiske arbejderpolitik, man frygtede. Hvidovre Kommunes politiske historie viser, at socialdemokratiets ideologiske slogan var så bredt formuleret, at partiet kunne favne såvel gamle som nye lønarbejdere og dermed bevirke et politisk skred fra en borgerlig til en socialdemokratisk kommune i 1925.

Litteraturliste

- Andersen, Hans Thor: Industri- og byudvikling i København, *Geografisk Orientering* 1986, s. 366–371.
- Andersson, Vibeke: Udvandrere, livsformer og kultur, *Nord Nytt* 45, 1992, s. 39–42.
- Christiansen, E.: *Grundbog til Geografi*, 1991.
- Dahlkild, Nan: Fra sommervilla til feriehytte – om århundredskiftets og mellemkrigstidens fritidsbebyggelser, *Dansk Byplanlaboratorium. Byplanhistoriske Noter* 23, 1991.
- Danmarks statistik*, 1929: Erhvervstællingen 1925.
- Engell, Bodil, m.fl.: *Fra Geografiens Verden*, 1989.
- Glimt af livet i Hvidovre 1925–40* (1–4), Hvidovre pædagogiske central 1985.
- Hansen, Svend Aage, m.fl.: Sociale brydninger 1914–39, *Dansk social historie* 6.
- Hvidberg, Ena, m.fl.: *Vestegnen – fra gartneriland til forstad*, 1986.
- Hvidberg, Ena, m.fl.: *Nordvestegnen – fra bondeland til bylandskab*, 1987.
- Hvidberg, Ena, m.fl.: Det anonyme hus. Enfamiliehuset i forstæderne i mellemkrigstiden, *Arv og Eje* 1986–1987, s. 51–76.
- Hvidberg, Ena, m.fl.: Livsrum og livsformer i storbyen. En skitsering af en etnologisk byforskning, *Arv og Eje* 1986–1987, s. 5–50.
- Højgaard, Lis: Familieformer i et københavnsk arbejderkvarter, *Årbog for arbejderbevægelsens historie* 1984, s. 83–105.
- Højrup, Thomas: *Det glemte folk*, 1983.
- Kjærgaard, Poul, m.fl.: Københavnske boligtyper fra 1856 til 1914, *Architekten* 1936, s. 90–112.
- Nordlund, H.O., m.fl.: *Da Hvidovre blev mindre*, Hvidovre Lokalhistoriske Arkiv 1981.
- Skak-Nielsen, Luise: *Alle kender Blågårdsgade*, 1989.
- Sorgenfrei, Inger: *Byer er ikke ens...*, 1975.
- Statistiske Undersøgelser* 19, 1966: Befolkningsudvikling og sundhedsforhold 1901–60.
- Sverrild, Poul: *Lysthusbeboerne – en forstad fødes*, Hvidovre Lokalhistoriske Arkiv, 1988.
- Sverrild, Poul, m.fl.: *Grund ejerforeningen Torstensgården 10. maj 1917 – 10. maj 1992*, Hvidovre Lokalhistoriske Arkiv 1992.
- Sørensen, Sv.Aa., m.fl.: *Beringgård*, Hvidovre Lokalhistorisk arkiv 1976.
- Toft Jensen, Hannelene: Det københavnske spekulationsbyggeri 1860–1908. Økonomiske strukturer og bygningsreglementer, *Årbog for arbejderbevægelsens historie* 1984, s. 107–129.
- Thomsen, Hans Chr.: *Avedøre på skillevejen – to foreninger – ét lokalsamfund*, Hvidovre Lokalhistoriske Arkiv 1991.
- Waast, Søren: *I am født i Danmark*, 1984.

Østergaard, Bent: *Indvandrernes danmarkshistorie*, 1983.

Noter:

1. Folkeregistret blev indført i Danmark ved lov i 1924. Med tilladelse fra Hvidovre kommunalbestyrelse har det været muligt at få adgang til »forarbejderne til folkeregistrets oprettelse«. Disse mandtalskemaer er ligesom folkeregistret en offentlig fortegnelse over samtlige i en kommune bosatte personer og indeholder oplysninger om navn, bopæl, stilling, tidspunkt og sted for fødsel, statsborgerskab, religion m.m.
2. I alt blev 54 Hvidovreborgere interviewet. De fleste af interviewene har en varighed på ca 1 ½ time, enkelte er kortere, men ingen er på under 45 minutter. Kønsmæssigt fordeler de 54 informanter sig med 31 kvinder født i perioden 1889–1932, hvoraf 6 var født før 1900, de resterende 23 informanter er mænd fra perioden 1890–1925, hvoraf 3 var født før 1900, de resterende informanter er mænd fra 1916 til 1938. Enkelte af de interviewede var født i Hvidovre kommune, men hovedparten kom til Hvidovre, inden de var fyldt 35 år. Uddrag fra båndene kan læses i *Glimt af livet i Hvidovre 1925–40* 1–4, Hvidovre Pædagogiske Central 1985.
3. Tallene er hentet fra Inger Sorgenfrei: *Byer er ikke ens*, 1985, s. 42.
4. Søren Waast: *I am født i Danmark*, 1984, s. 38.
5. Sst., s. 2.
6. Se Bodil Engell m.fl., red.: *Fra Geografiens Verden*, 1989, s. 11.
7. Bent Østergaard: *Indvandrernes danmarkshistorie*, 1983, s. 186. Som eksempel kan nævnes, at en landsby som Avedøre i 1890 havde en befolkning på 311, hvoraf var de 82 svenskere. Det, der trak den udenlandske arbejdskraft til Avedøre, var anlægsarbejderne i forbindelse med Københavns befæstning. Se Hans Chr. Thomsen: *Avedøre på skillevejen – to foreninger ét lokalsamfund*, 1991, s. 16.
8. Et sådant perspektiv har Vibeke Andersson anlagt på den danske emigration til Amerika, idet hun beskriver udvandringen som en kontinuitet af en livsformsbestemt kultur. Vibeke Andersson: *Udvandrere, livsformer og kultur*, *Nord Nytt* 45, 1992, s. 42.
9. Som det vil fremgå senere i artiklen, havde en del af Hvidovres tilflyttere til-

- bragt en årrække i udlandet, inden de slog sig ned i kommunen.
10. Lis Højgaard: Familieformer i et københavnsk arbejderkvarter, *Årbog for arbejderbevægelsens historie* 1984, s. 84.
 11. Poul Kjærgaard m.fl.: Københavnske boligtyper fra 1856 til 1914, *Architekten* 1936, s. 94.
 12. Højgaard: Familieformer (se note 10). .s. 87.
 13. F.eks. Lis Højgaard: Familieformer (se note 10).
 14. Luise Skak-Nielsen: *Alle kender Blågårdsgade*, 1989, s. 30–33.
 15. H. O. Nordlund m.fl.: *Da Hvidovre blev mindre*, 1981, s. 6.
 16. Skattereformen af 1903, der indførte indkomstbeskatningen kombineret med en grundskyldsbeskatning i forhold til ejendomsværdien, var netop affødt af sådanne problemer. De gamle hartkornskatter til staten afskaffedes gradvis og bortfaldt helt i 1925.
 17. Poul Sverrild: *Lysthusbeboerne – en forstad fødes*, 1988, s. 35.
 18. Sst., s. 14. Poul Sverrild beregner her indbyggertallet i 1924 til 1.387 personer. Uoverensstemmelsen skyldes formentlig, at Poul Sverrild ikke har haft alle mandtalskemaerne fra 1924 til sin rådighed.
 19. De 86 beboere ved Svendbjerggård var 23 enlige kvinder og deres børn (10 drenge og 13 piger) samt personalet, der bestod af 12 kvindelige officerer, 2 kasserersker, 5 kvindelige ansatte uden erhvervsbetegnelse og 3 mænd ansat som henholdsvis gartner, fyrbøder og chauffør. To af de mandlige ansatte boede på stedet med hustru og barn. Endelig boede der 14 unge kvindelige elever på Svendbjerggård.
 20. For Danmarks vedkommende er tallene hentet fra Statistiske undersøgelser nr. 19, tabel 8.
 21. Ud over stedets ansvarlige og fastansatte personale arbejdede stedets beboere også. De ugifte vordende og nybagte mødre betalte for deres ophold ved at arbejde på det gartneri, Frelsens Hær drev for at finansiere den sociale institution.
 22. Poul Sverrild: *Lysthusbeboerne* (se note 17), s. 15.
 23. Mandtalskemaernes tællingskommisærer var kun forpligtet til at oplyse personers tilflytningssdag og –år samt tidligere bopæl, hvis tilflytningen havde fundet sted inden for de sidste fem år. Men dette er ingen garanti for, at rubrikken også er blevet udfyldt i alle relevante tilfælde.
 24. Ena Hvidberg & Hannelene Toft Jensen: *Vestegnen – fra gartneriland til forstad*, 1986; Poul Sverrild: *Lysthusbeboerne* (se note 17).
 25. *Glimt af livet* (se note 2)
 26. Selv om det empiriske materiale ikke er behandlet i en stringent Højrupsk livsformsanalyse, er det etnologen Thomas Højrup teoretiske model, der er blevet anvendt ved analysen af de kvalitative data. Samfundsformationen opfattes som bestående af forskellige produktionsmåder, hvori de forskellige livsformer hentes deres eksistensbetingelser. For den kapitalistiske samfundsformations vedkommende er der udspecificeret tre livsformer: de selverhvervede, lønarbejderlivsformen og den karrierebundne livsform. Thomas Højrup: *Det glemte folk*, 1983.
 27. *Når man var medlem af Propforeningen, havde man en mønt med foreningens initialer. Den kaldte vi for proppen, og man skulle have den på sig altid. Hvis man så blev proppet, d.v.s., hvis man ikke havde proppen skulle man betale 25 øre*, oplyser O. K. Larsen. Desuden havde Propforeningen indsamlingsbøsser på alle værtshusene og afholdt hvert år bazar og tombola.
 28. Eller tilskyndelsen kom direkte fra tilflytterne selv. Omkring 1934 blev maskinarbejderen O. K. Larsen således opfordret af sin fætter i Hvidovre med ordene: *Køb dig en grund herude*.
 29. I Poul Sverrilds bog *Lysthusbeboerne* (se note 17) kan man læse, hvorledes Hvidovre kommune konstant lå i strid med de ulovlige tilflyttere på grund af de ekstra økonomiske omkostninger, de skolesøgende børn pålagde kommunen. Kommunen ønskede, at børnene skulle fortsætte deres skolegang i den kommune, de kom fra.

Nazitræf i Kolding 1939

– om politisk kultur og partipolitisk teater

John T. Lauridsen

Fortid og Nutid december 1994, s. 357-376.

John T. Lauridsen benytter en analyse af elementerne i det danske nazistpartis selviscenesættelse på dets landsstævne i Kolding 1939 til at illustrere dets mangel på politisk og organisatorisk talent. Afhængigheden af det tyske forbillede forhindrede DNSAP i at søge udtryksformer, der var tilpassede dansk kultur. I stedet hjalp man sig med et påklistret sammensurium af påstået nationale symboler såsom bronzealderens lur og 1800-tallets folkedragter.

John T. Lauridsen, f. 1951, dr.phil., forskningsleder ved Det kongelige Bibliotek. Har skrevet om en række emner inden for det 17. og 19.-20. århundredes danske og internationale historie.

Baggrund

Danmarks nationalsocialistiske Arbejderparti (DNSAP) blev stiftet i efteråret 1930 på ritmester Cay Lembckes initiativ. Han havde en længere fortid på den politiske højrefløj og følte sig i 1930 tilskyndet til at grundlægge en nazistisk bevægelse i Danmark, da han havde kunnet iagttage, hvordan nazismen i NSDAP's skikkelse i Tyskland vandt frem i styrke og udbredelse. Han gik ud fra den tankegang, at når nazismen begyndte at have succes i Tyskland, måtte de samme muligheder være til stede i Danmark. Ræsonnementet var enkelt og simpelt, og helt urealistisk ved vi med historiens bagklogskab. Imidlertid så det anderledes ud dengang. Ikke alene var der historiske fortillfælde: Var der således ikke vokset et socialdemokrati frem i Danmark i kølvandet på det tyske broderparti i 1800-tallets anden halvdel, og havde der ikke også i Danmark 1920'erne igennem været en mængde stridende højregrupper, ganske som i Tyskland? Mod det konstruerede Lembckeske ræsonnement taler ganske vist, at et dansk kommunistparti slet ikke havde nået den styrke, som de tyske kommunister havde efter

1919, og gudskelov for det – set med et højreradikalt blik. Det gav blot Lembcke så megen større styrke til at udøse al sin politiske galde mod socialdemokraterne, som havde fået alt for meget magt i Danmark.

DNSAP havde ikke eksisteret i mange måneder, før ritmesteren udsendte en pjece med partiets program. Programmet bestod af 25 punkter og var næsten ord til andet en oversættelse af NSDAP's 25-punkts program fra 1920. Enkelte konkrete forhold blev dog ændret efter danske forhold, mens andre fik lov til at stå uformidlet i en skikkelse, som kun talte til tyske forhold.¹ Det kunne tyde dels på hastværk, dels på politisk diletterteri, men er først og fremmest en understregning af, at Lembcke og de første danske nazister med ham mest var optaget af at efterligne den nazibevægelse, som havde succes i nabolandet. De havde ikke selv nogen original politik at byde på, men var i program og – som vi skal se – i ydre former mere travlt beskæftiget med at imitere NSDAP. Hitler skulle gøres til en succes i Danmark i kraft af, at han var det i Tyskland. Den succes ville gøre DNSAP til en politisk kraft, så banal

var den politiske filosofi bag den nye partigrundlæggelse.

Imidlertid var nationalismen et bærende element i nationalsocialismen, så det dansk-nationale måtte gives plads mellem de hagekorstegn, som naturligvis blev importeret med det øvrige tankegods. Derfor hang som et par truende sorte ulykkesfugle også Hugin og Munin, Odins to ravne, som blikfang forrest i det første danske naziprogram.² Danmarks oldtid og nordisk mytologi var værdige områder for en nationalsocialistisk dansk mobilisering. Kendte og skattede nationalsymboler kom i nyt politisk selskab.³ Ingen har patent på dem, men de danske nazister anså sig selv for at være de mest nationale af alle, og i hvert fald helt anderledes end socialdemokraterne med deres marxistiske og internationalistiske tilbøjeligheder, som var en trussel mod dansk egenart.

DNSAP skulle klare sig som nytillkommen i et veletableret parlamentarisk system, hvor partier og vælgere langt hen var organiseret. NSDAP havde også skullet slå sig igennem i et etableret politisk system. Det var lykkedes, og dermed vist, at det trods alle parlamentariske forhindringer kunne lade sig gøre. DNSAP skulle derfor også gøre op med »systemet« og »systempartierne«. Der var ingen naturlige politiske allierede i et omverdensbillede præget af dyb foragt og had mod etablerede demokratiske institutioner.

NSDAP havde ført en intensiv propaganda, ja brystede sig af sin propagandas slagkraft – det blev tidligt en del af partimytologien – og gjort arbejderbevægelsen rangen stridig som den, der demonstrerede og førte sig frem politisk på gader og pladser. Arbejderbevægelsen havde mistet »monopolet« på gaderne i Tyskland. Med masseforsamlinger og optog synliggjorde de tyske nazister sig, viste at de var der. Efter Hitlers magtoverdragelse i januar 1933 blev NSDAP et statsparti med uhyre

større muligheder og ressourcer til at iscenesætte den politiske bevægelse. De årlige partidage i Nürnberg blev nu kæmpemanifestationer over nazismens magt og viljestyrke. En politisk bevægelse stillede sig til skue for verdensoffentligheden.

Det var en politisk offentlighedsform, som var fremmed i den borgerlige politiske kultur i Danmark. Her overlod de borgerlige partier til 1930'ernes begyndelse stort set gaderne til arbejderbevægelsen og dens organisationer. Derefter blev det anderledes. DNSAP og i nogen grad Konservativ Ungdom gjorde nu krav på gaderne og den politiske offentlighedsform, som masseiscenesættelsen åbnede for.⁴

Ugeskriftet *National-Socialisten* fortalte henrevet om udviklingen i Det tredje Rige og rapporterede begejstret fra den store partidag i Nürnberg i august 1933. Selv forsøgte DNSAP flittigt at arrangere møder landet over for at blive kendt i offentligheden og tiltrække medlemmer. Det kneb med tilslutningen, men for dem, der udelukkende orienterede sig igennem den nazistiske ugepresse, var antallet af møder nærmest overvældende. Fra foråret 1932 var mødereferaterne en tæt sværm i *National-Socialisten*.⁵ Meget tidligt lærte DNSAP den lektie at overdrive propagandaens betydning og indflydelse.

Folketingsvalget i november 1932 satte imidlertid nazismens tilslutning i Danmark i relief. DNSAP fik 756 stemmer i Haderslev Amtskreds og 269 stemmer i resten af landet. *Folket tror stadig på Parlamentarismens tomme Løfter*, kommenterede partiet efter valget, for det var så langt fra, at det offentligt ville erkende en eklatant politisk fiasko. Bag kulisserne var der en magtkamp i gang i partiet. Lembcke fik skyld for det dårlige valgresultat, mens lægen Frits Clausen fra Bovrup havde reddet partiets ære i Sønderjylland med sine 576 personlige stemmer. Kampen blev

afgjort til Frits Clausens fordel. Han blev ny fører for DNSAP i juli 1933⁶ og gik straks i gang med en reorganisering og bureaukratisering af partiet. Først udfærdigede han et nyt otte-punkts partiprogram. Dernæst satte han ind med en mere gennemgribende organisatorisk efterligning af NSDAP i Tyskland. DNSAP skulle have flest mulige af alle de underorganisationer, som forbilledet i Tyskland havde. Organisationsapparatet skulle omfatte hele landet, og inddelingen skulle være i de gode gamle danske »sysler«, hvor man i Tyskland brugte »Gau«.⁷ I 1934 var dette arbejde så vidt fremskredent, at partiet kunne mobiliseres til den første større partidag for nazismen i Danmark. Det blev kaldt et »landsstævne«, og det blev afholdt i Åbenrå i den landsdel, som hidtil især havde skaffet nazismen støtte i Danmark.

Landsstævnerne: »Nationale samlingsdage«

Åbenrå blev kun rammen om det første landsstævne, som i øvrigt ikke vakte opsigt uden for en meget begrænset kreds. Hermed var landsstævnet imidlertid institutionaliseret, og med en tilbagevendende årlig begivenhed var der noget for nazisterne at bygge videre på. Der udviklede sig gradvis en spekulation i, hvordan landsmødet som DNSAP's største årlige massemanifestation kunne sætte sig spor i offentligheden og tiltrække opmærksomhed. Stævnet skulle gøres til en begivenhed både for tilhængerne og for den større offentlighed, ja det skulle med Frits Clausens ord være *en national Samlingsdag for hele vort danske Folk*.⁸

Af den grund blev Åbenrå opgivet som årlig ramme om stævnet. Åbenrå blev ikke DNSAP's svar på Nürnberg. DNSAP havde ikke midler til at opbygge faste kulisser om sin årlige parti-manifestation som Det tredje Riges

statsparti. I stedet måtte DNSAP gribe til afholdelse af sine landsstævner på »historiske steder«, hvilket stævnets hovedtaler – partiføreren – hverken ved det første eller de følgende års stævner undlod at kaste sig ud i historiske betragtninger over. DNSAP måtte udelukkende betjene sig af allerede givne historiske rammer til sin politiske selviscenesættelse, men selv det var ikke så ligetil.

Endnu 1935–1936 var stævnerne – i henholdsvis Fredericia og Odense – en begrænset affære med faneindvielse, march gennem byen og SA-opvisning, men det kneb med de historiske kulisser. De blev fremmanet med historiske rids i stævneprogrammerne og i partiførerens taler, og de fremmødte måtte så have dem i baghovedet, når sammenkomsterne fandt sted i eller i forbindelse med idrætsanlæg, pavilloner og lystanlæg uden noget storladent end-sige videre historisk over sig.⁹ Ved Citadellet i Fredericia sagde Frits Clausen det på denne måde: *Vore Forfædre plejede at vælge deres Tingsted på en Høj, der omfattedes af store Stene, og hvor der stod en eller flere store Sten i midten. Også vort Ting finder i Dag Sted omkring store Stene, der bærer Mindesmærker af Bylow, Rye og Lunding, af den tapre Landsoldat, der bragte Sejren hjem, og af dem, der gav Livet for deres Land. Smukkere Symboler kan ikke omfatte et Stævne, hvor danske Mænd er kommen sammen*¹⁰

De tyske nazister optrådte og marcherede i uniform. De første danske nazister overtog uniformsanvendelsen og i det hele taget militariseringen af politikken, partistrukturen og kommandovejene. »Førerprincippet« blev gennemført. Alle skulle underkaste sig Cay Lembckes og siden Frits Clausens autoritet. Iscenesættelsen af landsstævnerne skulle på den baggrund ske velorganiseret og til det yderste disciplineret. Det skulle vise omgivelserne, at her var en partifører og en bevægelse,

der havde styr på tingene. »Systemet« satte imidlertid visse grænser for den nazistiske selviscenesættelse. I april 1933 havde Folketinget indført forbud mod brug af uniformer i politik. Det ramte ikke kun DNSAP, men ikke desto mindre var forbudet rettet mod bl.a. nazismen. Der var også overvejelser på Christiansborg om at forbyde anvendelsen af hagekorsflag ved politiske møder og demonstrationer. Det blev betragtet som en fremmed magts symbol, men det blev opgivet at gennemføre noget indgreb.¹¹

DNSAP kunne derfor godt bruge vajuende hagekorsbannere side om side med Dannebrog ved sine stævner, men det var en slem streg i regningen, at der ikke kunne trækkes i uniformerne. Den særlige partigarde, SA («Sportsafdelingen», fra 1940: »Stormafdelingen«), blev dermed frarøvet sit mest iøjnefaldende kendemærke. Der blev derfor forsøgt og gennemført talrige omgøelser af uniformsforbudet. Det blev et mål i sig selv. Og politianmeldelserne for omgøelserne gav lidt omtale. Ved landsstævnerne blev forbudet hvert år groft overtrådt.

For DNSAP virkede uniformsforbudet, som når en skuespiltrup får forbud mod at ikkløde sig kostumerne til en bestemt forestilling. Resultatet var også det samme: Det krævede mere af de optrødende.

Med uniformsforbudet måtte DNSAP trods omgøelserne søge andre løsninger på sin strøben mod uniformitet. Det skete ved at gribe til den nationale historie, hvori der i sig selv var en gevinst for et parti, som havde det som stående dagsorden at demonstrere sin danske identitet. I 1937 til det 4. landsstævne i Grenå blev det *dansk-historisk-nationale* søgt fremmet ved, at de nationalsocialistiske kvinder vendte *tilbage* til *sløgtens smukke folkedragter*. Det slog an, så endnu flere kvinder ved landsstævnet i Slagelse i 1938 mødte op i *disse smukke og farverige dragter, der viser, at danske kvinder atter kan fri-*

*gøre sig for de dragter, der er bestemt af internationale modeherrer, som det blev formuleret i landsstævneprogrammet for mødet på Koldinghus i 1939. Her hedder det videre: Også i år vil der komme mange nationalsocialistiske kvinder til landsstævnet i danske dragter, enten hjemstavnens smukke folkedragt eller dog i dragter, der nok er tilpasset tiden, men dog kopieret efter hjemstavnens smukke dragter, som danske kvinder engang selv skabte dem – uden påvirkning af »de fremmede«.*¹²

Hermed var DNSAP langt fremme med en historisk iscenesættelse af sine møder, som der er spor af allerede ved det foregående stævne, ikke mindst stævnet i Slagelse.¹³ Ikke nok med at Koldinghus udgjorde en historisk ramme i sig selv, hvilket partiet gjorde et stort nummer ud af.¹⁴ Historien skulle indgå og være en meget synlig del af DNSAP's nationale manifestation. Samtidig kunne »nationaldragterne« være en erstatning for uniformsanvendelsen.

Der var også lavet et større forberedelsesarbejde end nogensinde til stævnet i Kolding. De danske nazister var nemlig optimister med hensyn til fremtiden i 1938–1939. Tysklands »succes« internationalt og stigende opslutning bag nazismen i Danmark gav rygstødet til en øget indsats. Folketingsvalget i april havde givet DNSAP 31.032 stemmer og tre mandater i Folketinget. Der samlede sig desuden hen ved 5.000 medlemmer bag DNSAP's hagekorsbannere. DNSAP havde også fået sin egen avis, *Fædrelandet*, i januar 1939, og hovedredaktionen lå i Kolding,¹⁵ så der var adskillige gode grunde til at gøre netop Kolding til stævneby.



Nationalsocialistiske kvinder i »nationaldragter«. Fotografi fra den første dag af landsstævnet i Kolding. Optøget er på vej fra banegården til Alhambra med NSU's orkester i spidsen. Kolding Stadsarkiv.

Forberedelser til »en verdensbegivenhed«

De første forberedelser til det kommende landsstævne begyndte allerede i august 1938 i København. De blev taget af Søren Telling. Han var en meget aktiv nazist, medlem af Frits Clausens personlige stab, tillige leder af SA's musikkorps og med en mangeårig erfaring som soldat på den ydre højrefløj, bl.a. havde han kæmpet mod bolsjevismen i de baltiske lande i 1920'erne.¹⁶ Han koblede disse aktiviteter med en levende interesse for Danmarks oldtid. Han havde sin jævnlig gang på Nationalmuseet, og i kraft heraf blev der set positivt på en ansøgning fra ham, da han bad om at måtte studere og blæse på Nationalmuseets lurer ud fra angive-

lige musikvidenskabelige interesser. Manden havde jo dokumenteret sin interesse og var uddannet trompeter. Han fik på det grundlag en foreløbig tilladelse i oktober og har muligvis udnyttet den straks. Det vil sige, at han er troppe op på Nationalmuseet med et par venner for at blæse på lurerne i efteråret 1938. Først fra januar 1939 foreligger der imidlertid en egentlig aftale om luranvendelsen. Heraf fremgår det, at der kun må blæses på de to lurer, som tidligere havde været brugt bl.a. ved indvielsen af Nationalmuseets store nybyggeri i maj 1938. Rimeligvis er det også denne begivenhed, der gav Søren Telling/DNSAP ideen til i det hele taget at forsøge sig med lurblæsning.

Når det blev nødvendigt med en fastere aftale i januar 1939, hænger det samme med, at Søren Telling afrejste til

Tyskland. I hans sted i DNSAP trådte Poul Schwennesen, som i april 1939 rapporterede til Nationalmuseet om resultatet af lurblæsningsforsøgene. »Forsøgene« har altså muligvis fundet sted både i efteråret 1938 og foråret 1939, men i hvert fald med sikkerhed i foråret. Schwennesens rapport kendes ikke, ligesom næsten alt aktmateriale i sagen er forsvundet på museet. Så hvilke videnskabelige resultater Nationalmuseet præcist er blevet præsenteret for, er vi afskåret fra at få underretning om i dag. Vi må holde os til de kort efter i den nazistiske presse kolporterede gengivelser.

Museets ledelse fattede ingen mistanke til eller undrede sig over dette lurforsøg. Det gjorde til gengæld en af de ansatte. Forsøgene blev overvåget af konservator Knud Thorvildsen, som blev mistænksom over for det »videnskabelige« projekt, da han dels kendte Telling som aktiv nazist, dels måtte konstatere, at der ved hvert »forsøg« mødte nye mænd op, som skulle blæse på lurerne. Tilsyneladende var der ved at gå mode i lurblæsning? Nej, Thorvildsen drog den logiske konklusion, at det ikke drejede sig om videnskabelige forsøg, men om oplæring af nazister til lurblæsning.¹⁷ Foreløbig fik han ikke bekræftet sin mistanke, og han kunne heller ikke regne ud, hvad den lurblæsning egentlig skulle bruges til.

Poul Schwennesen rapporterede også til DNSAP's ledelse om resultatet af lurforsøgene. Resultatet var opløftende. Lurterne lod sig bedstemt anvende med effekt. De udgjorde et originalt nordisk bidrag til musikhistorien. Derfor fik han den 6. maj 1939 tilladelse til at indkøbe et par lurkopier kontant på partiets regning, hvis prisen ikke oversteg 1.000 kr.¹⁸ Mellemand i spørgsmålet mellem føreren og Schwennesen var A. Langgaard Nielsen, som også var organisator og iscenesætter af landsstævnet i Kolding. Langgaard Nielsen var straks

fyr og flamme for brug af lurterne til DNSAP's formål. Han kunne ikke tøjle sin begejstring, så han for ud med en artikel i *Fædrelandet* den 15. maj under overskriften *Danmarks ældgamle Lurer skal lyde paa »Koldinghus« Slotsplads*. Dermed var sløret løftet for formålet med »lurforsøgene« på Nationalmuseet. I artiklen tog det sig nærmest ud, som om DNSAP ville lancere et helt nyt instrument. Det var i hvert fald, hvad *Ekstra-Bladet* fik ud af det, og det var ikke en god start på at introducere lurmusik i dansk partipolitik, selv om det ville blive en *verdenshistorisk begivenhed* ifølge *Fædrelandet*.

Tage Bryld skrev derfor straks efter på partiledelsens vegne til Langgaard Nielsen og bad ham indstille foromtalerne (!) af lurterne i *Fædrelandet*, da der havde været en uheldig artikel allerede. Når der skulle skrives igen i den sag, skulle det være en artikel af Langgaard Nielsen og Schwennesen i fællesskab.¹⁹ Mere diplomatisk kunne det ikke indpakkes, at Langgaard Nielsen havde begivet sig ud i offentligheden omkring en sag, hvor hans kendskab var for ringe – til skade for partiet. Det blev Schwennesen, som skrev de følgende artikler.

»Foromtalerne« af lurterne, som det blev kaldt af Tage Bryld, fortsatte i rigt mål i *Fædrelandet* i de kommende uger og den 27. maj også i *National-Socialisten*. Det substantielle i reportagerne var, at lurterne ikke kun var signalhorn, men egentlige musikinstrumenter, nærmest i familie med det moderne valdhorn. De var blevet anvendt parvis, og der var blæst tostemmigt på dem. Den videre politiske konklusion med klare racistiske og nationalistiske undertoner var, at **Harmoniens fremkomst i Musikken skyldes Bronzealderens Folk og ikke som hidtil antaget orientalske Kulturfolk; det er utvivlsomt vore nordiske Forfædre, der først af alle har kendt og benyttet Harmonien i Musik-kulturen, paa et Tidspunkt hvor det dy-**

De danske Lurer - enestaaende Musikinstrumenter

De ældgamle Lurer er ikke blot Signalhorn, men
vore Forfædre spillede Melodier paa dem

Som omtalt vil der ved D. N. S. A. P.'s Landstævne i
Koldinghus- Slotsgaard, Søndag den 18. Juni finde en De-
monstration Sted af de gamle danske Lurer, en Demonstra-
tion af stor videnskabelig og historisk Betydning. Den er
fastsat til Kl. 17.



De fleste kender de skønne | de Van-keiligheder, Systemet af
de danske Bronzelurer - af | i Dan Hæfren ud'ler med her
»De danske Lurer«. DNSAP's første offentlige
præsentation af de danske lurer og to af parti-
ets lurblæsere. Fædrelandet den 24. maj 1939.

beste Mørke hviler over alle andre Kul-
turfolks Musikhistorie (fremhævelserne
i original).

På den baggrund ville det blive en
både historisk stund og verdenshisto-
risk begivenhed, når lurerne efter årtu-
sinder på ny ville lade sig høre søndag
den 18. juni i Kolding. *Ingen bør gaa*

*Glip af kulturelt, æstetisk og etisk lig-
nende Oplevelse (sic).*²⁰

Da dette blev skrevet i slutningen af
maj, havde DNSAP imidlertid ikke fået
sine egne lurer endnu. Langgaard Niel-
sen skrev den 25. maj til Schwennesen
for at høre, om lurerne var færdige og
ville i øvrigt gerne vide, om personer
fra Nationalmuseet og musikkendere
skulle indbydes til landsstævnet. Lang-
gaard Nielsen har givetvis været lidt
bekymret. I værste fald kunne DNSAP
risikere at stå uden lurer i midten af
juni, og det ville være noget af et anti-
klimaks oven på den sensation, lurpræ-
sentationen på stævnet var gjort til.
Schwennesens svar den følgende dag
var heller ikke beroligende. Lurerne var
under arbejde, men endnu ikke færdige.
Han imødeså, at de ville få travlt med at
indblæse dem, hvis de skulle kunne
bruges ved stævnet. For at dæmpe be-
kymringen tilføjede han, at de jo heldig-
vis havde de gamle lurer på National-
museet tre gange om ugen til at øve sig
på.²¹

Med andre ord har DNSAP's offent-
liggørelse af hensigten med »lurforsø-
gene« på Nationalmuseet, som direkte
blev omtalt i *Fædrelandet*, ikke fået mu-
seet til at afbryde lurprøverne. Kan det
skyldes, at nazisterne rent faktisk fik
fagfolkernes øjne op for, at der var flere
tonemuligheder på »de vidunderlige
horn« end hidtil antaget, og at det over-
skyggede den partipolitiske sammen-
hæng, forsøgene blev spundet ind i? Af-
vises kan det ikke umiddelbart, for Jo-
hannes Brøndsted skrev i bind 2 af *Dan-
marks Oldtid*, som netop udkom i 1939,
at *Praktiske Blæseforsøg i nyere Tid*,
Forsøg der endnu er uafsluttede, synes
at vise, at Lurerens tonemæssige Spænd-
vidde er større end hidtil antaget (s.
190). Er det mon ikke de danske nazi-
sters lurforsøg, han hentyder til? Siden
blev både nazisternes forsøg med lu-
rerne og »resultaterne« heraf naturlig-
vis totalt negligeret af Nationalmuseet

og de fagfolk, som i 1949 udgav standardværket om lurerne.²²

Den 3. juni spurgte Langgaard Nielsen påny Schwennesen om lurerne. De var stadig ikke kommet og situationen kunne gå hen og blive prekær. Det var også et problem, at partiets propagandaapparat ikke kunne få det relevante billedmateriale med partiets trompeterer blæsende på lurerne. Man havde kun et enkelt billede af to partikammerater i uniform og med kasket, hver med en lur for munden. Det var givetvis et billede optaget i Nationalmuseets gård, men på anonym baggrund. Det blev man nu nødt til at anvende endnu en gang i landsstævnets program. Tage Bryld foreslog i maj salg af postkort på stævnet med lurerne som motiv.²³ Hvordan det gik med det forslag, er uvist.

Hvor lurkopierne blev tilvirket, og hvem der gjorde det, henligger endnu i det dunkle, men i det mindste var det et foretagende, som forstod, at det var verdenshistorie om at gøre, at lurerne var færdige til landsstævnet. Den 15. juni, kun to dage før landsstævnets start, kunne *Fædrelandet* præsentere læserne for *det første originale fotografi af DNSAP's Partilurer. Med stor Bekostning har DNSAP ladet fremstille disse smukke Instrumenter, der nu skal minde os om vore Forfædres Storhedstid og høje kulturelle Stade.*

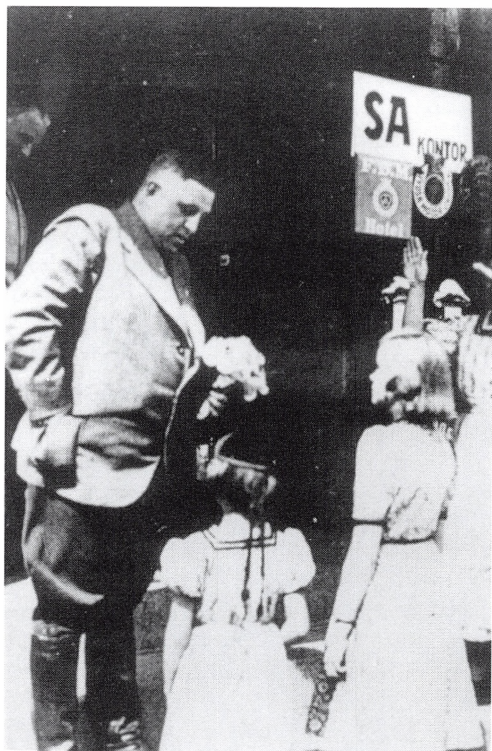
Med »partilurerne« sikkert i hænde var en af de væsentlige brikker i landsstævnets iscenesættelse på plads. A. Langgaard Nielsen og Schwennesen var også undervejs blevet enige om, at komponisten Carl Nielsen skulle lægge musik til begivenheden.

Imidlertid var der en del andre problemer at få ordnet, før arrangementet kunne løbe af stablen. Således skulle man sikre sig både aktører, statister og publikum. I god tid i forvejen havde den højeste partiledelse udarbejdet en liste over de prominente personer i ind- og udland, der skulle inviteres som partiets gæster til begivenheden. Der blev

sendt en stribe af indbydelser til udenlandske fascist- og nazistledere, således til Oswald Mosley i England og til de nordiske broderpartiers ledere. Til NSDAP nærrede man selvfølgelig særlige ønsker og forventninger. Det var det store forbillede, men her blev DNSAP i særlig grad skuffet. Ingen af de mere kendte tyske naziledere modtog indbydelsen. DNSAP måtte nøjes med Præsidenten for Akademiet for Folkenes Ret, Dr. Hans Keller, et navn som ikke sagde mange danske nazister noget. Derfor blev han nærmere præsenteret i *Fædrelandet* den 2. juni som en fornem gæst.

Den situation var ret prekær, da rigsminister Hans Frank netop kom på besøg i Danmark umiddelbart op til DNSAP's landsstævne og ville have været en rigtigt betydende gæst og en politisk gevinst for partiet, hvis han var mødt op i Kolding. Frank var inviteret af Juristforbundet til at holde foredrag om grundlaget for den nationalsocialistiske lovgivning. Derved blev det. Han ignorerede totalt DNSAP, når han ikke direkte lagde afstand til »Nationalsocialistiske Imitationer«, og han havde ingen kontakt med Frits Clausen eller andre partispidser i deres egenskab af repræsentanter for det nazistiske broderskab. For at bortlede opmærksomheden fra den kedelige kendsgerning rapporterede *Fædrelandet*, at rigsministeren var på sejl tur med storrådsmedlem i DNSAP, grev Schimmelfmann fra Lindenborg.²⁴ Nærmere kom DNSAP ikke en af Det tredje Riges magthavere i denne omgang.

Afbudene var talrige, men de fleste udenlandske fascistpartier sendte dog repræsentanter fra andet eller tredje gelede. Den eneste for DNSAP glædelige undtagelse var Vidkun Quisling, som den 27. april gav tilsagn om at komme til Kolding og tale. Han havde været inviteret til DNSAP-arrangementer flere gange tidligere, ligesom han havde fået tilbud om at skrive i partiets publi-



Føreren modtager blomster af småpiger ved sin ankomst til Kolding. Over for omgivelserne skal denne kliché på en statsmandsoptræden give associationer til personens betydningsfuldhed. Kolding Stadsarkiv.

kationer, men havde sagt nej. En anstødssted i det dansk-norske samarbejde havde været Grønlandssagen, hvor begge de stærkt nationale partier stod på deres ret. Det havde krævet tid for det norske broderparti at komme sig over nederlaget i den sag.²⁵ Nu så der ud til at åbne sig nordiske muligheder for et nazisamarbejde.

I dagene og ugerne op til landsstævnet afholdelse blev de sidste praktiske forberedelser gjort. Alt blev nøje planlagt og indstuderet. Intet blev overladt til tilfældighederne. Lange forhåndsskrivelser blev udsendt om, hvordan man skulle forholde sig og optræde, hvor og på hvilke tidspunkter. Til forevigelse af stævnet blev udpeget en særlig pressefotograf. Æren tilfaldt fotograf E. Christensen fra Århus. For at

give flest mulige danskere mulighed for at overhøre landsstævnet, ønskede DNSAP en radiotransmission fra Kolding, men Jens Rosenkær fra Statsradiofonien havde ingen forståelse for begivenhedens betydning og sagde nej.²⁶ Derfor har han skylden for, at lurernes manende toner fra Kolding ikke er blevet bevaret for eftertiden. *National-Socialisten* og *Fædrelandet* flød naturligvis over af opfordringer til at møde frem i Kolding. Stævnet skulle være en succes.

Tiden er inde til at lade det politiske skuespil gå i gang.

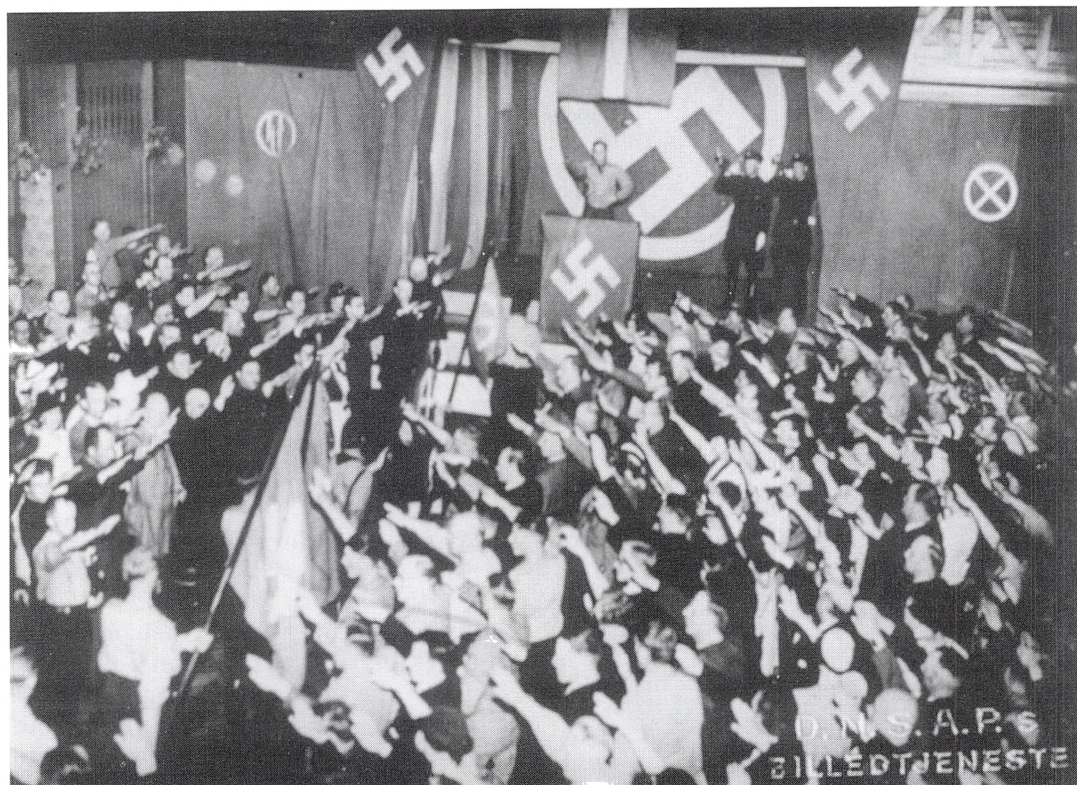
»Lurernes kaldende toner fra Koldinghus«

Sådan lød en overskrift i det program, som tryktes til landsstævnet i Kolding. Heri var alle oplysningerne om rollesætningen og flertallet af de akter, som ville blive gennemspillet over de to dage, arrangementet varede.²⁷

Hovedaktøren på landsstævnet var naturligvis partiføreren. Omkring Frits Clausens person skulle alle parader og optrin finde sted. Han ankom til Kolding lørdag den 17. juni kl. 14, hvor han blev modtaget af sine nærmeste medarbejdere på »Hotel Royal«. Der manglede end ikke små Kolding-piger til at overrække ham blomster.

Kl. 15.30 blev der holdt møde i partiets storråd på restaurant Alhambra. Storrådet bestod af en række sysselledere og andre stabsmedlemmer, hvis råd føreren kunne betjene sig af efter forgodtbefindende. På denne dag var rådet imidlertid ikke samlet for at rådgive, men for at være til stede og optræde i selskabeligt lag i restaurantens søjlesal med de indbudte gæster. Derfor kom der heller ingen politisk proklamation efter storrådsmødet.

Kl. 16.30 blev landsstævnet officielt åbnet i Alhambras store sal. Det blev givet karakter af en »højtidelighed« og



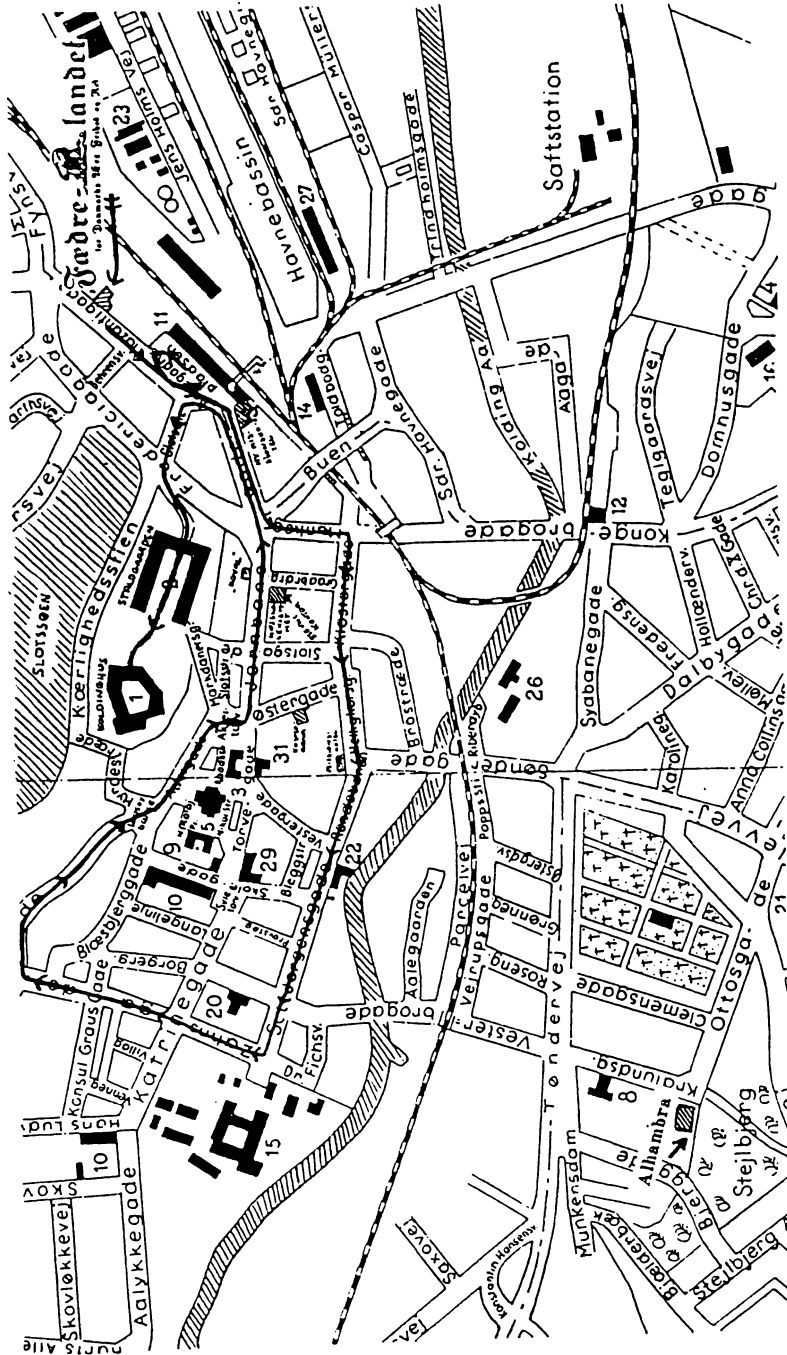
Landsstævnet åbnes med »nordisk hilsen« i Alhambras store sal lørdag eftermiddag. Kolding Stadsarkiv.

formet som en mindefest for Carl Ploug. Da tilhørerne var anbragt, blev hagekorsstandarter og Dannebrog ført ind i salen, idet forsamlingen rejste sig, gjorde front og hilste fanerne med »nordisk hilsen«, d.v.s. nazihilsen med opstrakt højre arm. Sysselleder H.C. Bryld bød velkommen. Der blev sunget fællessang, og så var øjeblikket kommet, hvor Frits Clausen besteg den dannebrogspyrede talerstol. *I samme øjeblik Partiføreren viste sig lød et spontant og flere Minutter langt Bifald. Taktfaste Klapsalver drøned gennem den store Sal, medens alle rejste sig for at hilse og hylde Frits Clausen, som genhilste med nordisk Hilsen.* Da der endelig blev stilhed, udtalte Clausen en kort tak og erklærede stævnet for åbnet. Det var ingen tale, kun en optræden, som umiddelbart blev fulgt op af festfanfarer

af partiets trompeterkorps. Åbningen blev afsluttet med en prolog af en SAMand fra København.

Så kunne mindefesten løbe af stablen. Bibliotekar ved Statsbiblioteket og storrådsmedlem Viggo von Holstein-Rathlou talte om Carl Ploug, derefter var der solosang med klaverakkompagnement og deklamation af digte af Ploug. Der blev sluttet med en appel udført af Københavns Nationalsocialistiske Ungdom (NSU). De bekendte troskaben mod Danmark under tilhørernes bifald. Så var der atter fællessang, Bryld takkede af. *På stemningsfuld og værdig vis var landsstævnet åbnet.*

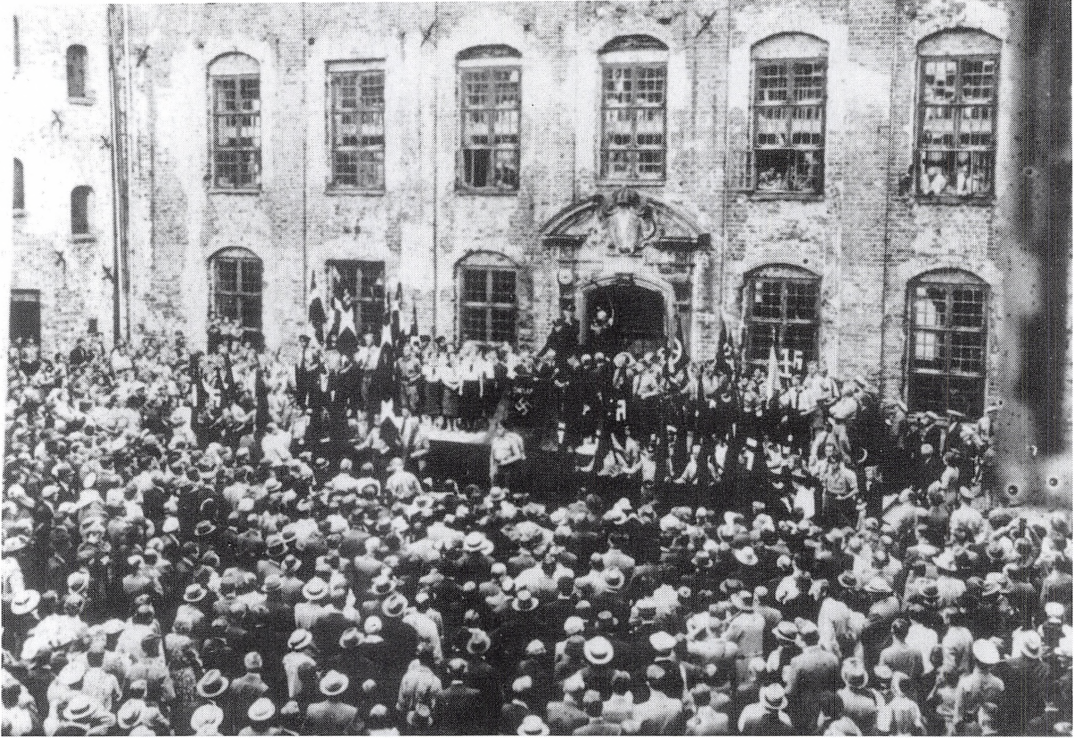
Det er svært at vide, hvad deltagerne havde ventet sig af stævnet, men allerede åbningen understreger, at det var en meget mixed cocktail, pænt sagt en kulturblending, og at det politiske



Plan over en Del af Kolding By. Uden Vanskelighed vil man kunne finde Fædrelandet, Alhambra og Stævnekontoret samt nogle af Hotellerne (bemærk dog, at Royal er forkert indtegnet, det ligger omtrent ved Banegaarden). Demonstrationstogets Rute er markeret, ogsaa her sker der en Ændring, idet det oplyses, at Zahmsgade vil være utremkommelig paa Grund af Gadearbejde, saa Ruten føres videre fra Vesterbrogade gennem Borgergade og Havsbyergade til Loshyggade.

NB. Al Parkering sker paa Havnen. Tilkørsel efter Politiets Anvisninger

Marchrute for DNSAP gennem Kolding by. Planlægningen udviklede sig for det bureaukratiserede miniparti til et formål i sig selv. Bemærk den ledsagende tekst. Fra stævneprogrammet, s. 9. Det kongelige Bibliotek.



»Masseopbudet« i Koldinghus Slotsgård søndag eftermiddag. Masseopstillingerne virkede mest effektivt inden døre eller i lukkede gårde som her, der kunne skære perspektivet af og sløre deltagernes antal. Kolding Stadsarkiv.

indhold var lig nul. Man kom for at vise tilslutning, ikke for at give en holdning til kende i en politisk debat. Debat kunne der ikke være tale om i et førerparti.

Efter åbningen gennemførtes den første af adskillige parader igennem byens gader. Kl. 19.15 gik en gruppe national-socialistiske kvinder i *farveprægtige nationaldragter* fra banegårdspladsen til Alhambras have. De blev fulgt af NSU-ere og en kolonne SA'ere samt Himmerlands orkester. NSU'erne og SA'erne var uniformslignende klædt. *Fædrelandet* rapporterede, at dragterne vakte stor begejstring blandt de talrige tilskuere, mens *Kolding Folkeblad* fandt, at det var et *fremmedartet skuespil*. I Alhambras have blev der givet opvisning i »folkedans« omkring en opstillet majstang. Der var flere korte taler og senere på ny appel på Axeltorv. Undervejs

fra pladsen gik SA i strækmarch gennem Jernbanegade. Det fik hjertelige latterkaskader til at skylle langs med husfacaderne. *Det nummer kunne koldingenserne ikke tage!* ifølge *Kolding Folkeblad*.

Der var mere på programmet den aften, men lad det være nok hermed. Jeg skylder imidlertid at tilføje, at hele opvisningen fandt sted under politibeskyttelse og politiovervågning. Under alle de offentlige udendørsarrangementer var politiet til stede, i uniform eller civil, for at hindre optøjer og for at fotografere de personer, som overtrådte uniformsforbudet. Til senere retsforfølgelse.

Søndag morgen var der efter reveille kl. 7.00 en SA-parade for partiføreren i Koldinghus Slotsgård kl. 9.00 med påfølgende kransenedlæggelse ved krigergrave og mindesmærker i byen. Det



Partiføreren, sysselleder H. C. Bryld og SA-stabschef Axel Juul i Koldinghus Slotsgård ved SA-paraden søndag morgen. Identifikationen med NSDAP, med kansler Hitlers, SS-rigsleder Heinrich Himmlers og SA-leder Viktor Lutzes fælles optræden på f.eks. partidagen i Nürnberg i 1934 skal der en overordentlig god forestillingsevne til at finde. Kolding Stadsarkiv.

kunne have været et arrangement for et statsoverhoved på besøg i et fremmed land. Her var det lidt mindre imponant og meget lokalt.

Mens mange menige medlemmer blev sendt til fraktionsmøder fra kl. 11.00 søndag og til ud på eftermiddagen, samledes partiledelsen, gæsterne og indbudte medlemmer til det årlige »førerting« i Alhambras store sal. Kun denne snævrere kreds var det forundt at høre de første egentlige politiske udsagn, som stævnet bød på. Atter var der først faneindmarch, hagekors og Dannebrog side om side, *en ceremoni, der i al sin enkelthed, men storladne nationale skønhed gang på gang griber de tilstedeværende stærkt*; der var stormende bifald til føreren, da han ankom med sin stab og livvagt. Han blev hilst med nordisk hilsen og trompetfanfarer. Der blev sun-

get Grundtvigs »Sol er oppe...«, budt velkommen til førertinget, og så kunne Frits Clausen endelig holde sin første rigtige politiske tale på stævnet.

Talen formede sig optimistisk. Der havde været fremmarch for nationalsocialismen i Danmark i det forløbne år, og det gik stadig fremad. Det var konstateringer uden substans. Tilhørerne blev ikke belemret med tal og facts. Kun den udtrykte glæde over det genoptagne samarbejde med L.S. (Landbrugernes Sammenslutning) gav antydning af et politisk signal. Derimod opholdt partiføreren sig en del ved et par af den nationalsocialistiske bevægelses ydre manifestationer. For det første at de nationalsocialistiske kvinder *ved at tage vort folks gamle dragter frem og iklædt sig dem, (har) demonstreret hvorledes vort folk engang i sin helhed har iklædt sig*

en egen dragt, en egen dansk og nordisk kultur.

Der lurede en modvilje, hvis ikke had mod kulturindflydelse udefra i talen, men det blev ikke uddybet ved denne lejlighed, for Clausen slog straks over i det andet og nok så lydelige slagnummer, han kunne byde på: *Det nationale klenodie: Lurerne*. De fik en selvstændig passus i førertingstalen. Lurerne var både et bevis på nordisk kulturs storhed og originalitet og på den nazistiske bevægelses formåen, for det var nemlig den, der havde fundet lurerne frem og vist deres enestående egenskaber. *Måtte dette være et vartegn for os ud i fremtiden, og måtte det også være medvirkende til at give udenforstående skeptikere et indtryk af, hvorledes vi opfatter vor nationale gerning.*

For en ordens skyld må det med: *Gang på gang måtte Partiføreren gøre ophold, når han ved afslutningen af en passage blev afbrudt af bifald.* Efter talen fornyede syssellederne deres trokabsløfte til føreren. Det var en højtidelig handling, da han stod i salen omgivet af alle sysselledere, og de svor ubrydelig troskab og kammeratskab til døden. Den øvrige forsamling rejste sig under dette optrin og *aflagde også på sin vis trokabsløftet gennem den nordiske fribårne hilsen*. Så var der trompetfanfarer, afsyngning af nationalsangen og på ny nordisk hilsen, mens føreren og hagekors og Dannebrog forlod salen. Førertinget var forbi.

Med disse indledende akter var der lagt op til hovednummeret søndag eftermiddag i Koldinghus Slotsgård. Det var et offentlig møde, hvor alle kunne møde op, hvis de ville betale en krone for at komme ind. Der var sat højtalere op, så tilhængere og interesserede uden for slotsgården kunne delagtiggøres i begivenheden. Optakten var naturligvis et demonstrationstog fra banegårdspladsen, som afgik kl. 16.00. Kl. 17.00 skulle alle være på plads. Mange kom ikke ind, så de omliggende gader og veje

var fyldte med mennesker. Vejret var godt. Solen skinnede over Kolding den weekend.

Mødet indledtes med lurblæsning – en begivenhed, der kan betegnes som intet mindre end noget verdenshistorisk. Thi her lød for første gang i 3000 år de ældgamle lurer, spillet således som være forfædre spillede dem, fuldtonende lød fanfarerne og et gribende øjeblik indtrådte, da unge piger sang vore nationale sange til akkompagnement af vore forfædres ældgamle musikinstrumenter.

Tilbage fra verdenshistorien. Det var de politiske hovedtalernes tur. Først stedfortrædende partileder Per Dahlberg, Sverige, og derpå Vidkun Quisling, Norge. De talte begge for et nordisk samarbejde nazisterne imellem, men Quisling kunne ikke lade være med på ny at trække Grønlandsspørgsmålet frem, men det mente han nok, der kunne findes en løsning på (!), når nazismen var kommet til magten i Norge og Danmark, for der var mere, der bandt end skilte parterne. Så var det NSDAP's repræsentant, Hans Kellers tur til at holde sin programsatte tale. Han meddelte imidlertid nu, at han ikke ville træde op. Nogen begrundelse blev ikke givet, men et i forvejen ømt punkt, forholdet til NSDAP, blev dermed mere stødt.

Frits Clausen måtte derfor som den sidste på podiet hurtigere end beregnet. Nu havde han den maksimale mulighed for at få et politisk budskab ud. Sjeløst talte han for så mange tilhørere. Han indledte med at gøre opmærksom på, at stedet rummede både historie og et lille stykke storpolitik. Når Koldinghus var en ruin, skyldtes det magtkampen mellem stormagterne. Derfor var også et brændende Koldinghus 1808 valgt som plakat til landsstævnet. DNSAP ville fred, men den fred måtte hvile på folkelivets grundlag, og ikke på tiltro til Folkenes Forbund. Det var nazismens erkendelse, at en ny idealistisk livsform ville kunne overvinde nutidens

*Forsiden af
programmet for det 6.
landsstævne. Et motiv
fra Danmarkshistorien
med fremmede i
landet: Koldinghus i
flammer. Det
kongelige Bibliotek.*



D.N.S.A.P.



6. Landsstævne i Kolding

Den 17. og 18. Juni 1939

evneløse og nedbrydende materialistiske principper etc. etc.

På ny kneb det med politisk substans for slet ikke at nævne stillingtagen til dagsaktuelle emner og betydende samfundsproblemer. Partiføreren synes nærmest hævet over disse. En undtagelse gjorde han dog, og det var i en ganske aktuel og nærværende anled-

ning. Han rasede mod det demokratiske systems beskæmmende politiregimente. Både gæster og partimedlemmer var blevet generet af politiet i løbet af stævnet. Især måtte han gøre undskyldning over for gæsterne, at politiet sendte civilklædte opdagere efter dem, når de gik til frokost. Det var en uværdig optræden fra politiets side.

Efter i den grad at have været konkret greb partiføreren sig i det, og talte til slut over det uudtømmelige tema *Blodets dybe fællesskabsfølelse*. Som ved Frits Clausens tidligere fremtræden på stævnet, kunne han heller ikke denne gang undgå gang på gang at blive afbrudt af bifaldstilkendegivelser.

Dermed var stævnets mest politiske del afviklet.

Nu fulgte et helt igennem originalt musikalsk indslag, nemlig en *Kantate for lurer, trompeter, orkester og blandet kor (bygget over Carl Nielsens melodi: »Som en rejselysten flåde ...«) og en fællessang (»Kongernes konge«) med lurakompagnement*. Dirigent var Poul Schwennesen.

Hvordan det har lydt, og om det blev en *betagende oplevelse*, både *videnskabeligt og historisk*, som det blev lovet, får stå hen. *National-Socialistens* og *Fædrelandets* store reportager og begejstring er intet belæg herfor,²⁸ men i hvert fald var anvendelsen af lurerne som fysiske genstande og musikinstrumenter en ide, partiet ikke igen gav slip på. Lurer og lurblæsere i fuld uniform med skrårem, spidsbukser og langskafede støvler kom i de følgende år lige til 1945 til at udgøre en del af DNSAP's standardrekvisitter.²⁹ Det var nok det mest blivende resultat af det 6. landsstævne.

Frits Clausen havde været ved at luften sin antimodernisme og modvilje mod »fremmed« indflydelse og kulturpåvirkning under førertinget søndag formiddag, men udelod det, så vidt det kan bedømmes efter referaterne, i sin tale i Slotsgården. Der ville ellers have været et eksempel materiale lige ved hånden. Landsstævnet fandt nemlig meget ubejlejligt sted samtidig med, at Kolding Kunstforening i udstillingslokalerne på Koldinghus viste billeder af den unge sønderjyske maler Holger Dall. Det var ifølge stævnets ordensmarskal, som til sidst besteg talerstolen for at sige tak til de mange fremmødte, malerier af en

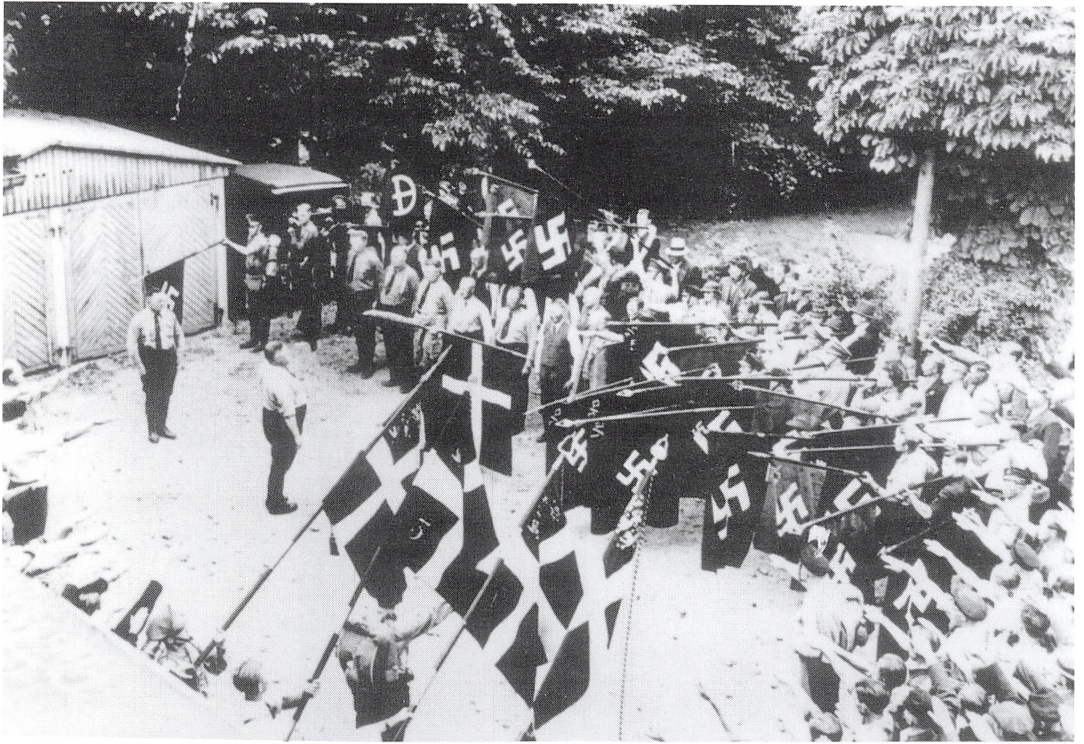
funkis- og futuristisk art, som ikke ville blive tålt, når DNSAP kom til magten. Ordensmarskallen kom dermed ufrivilligt til at afgive det mest kontante politiske budskab, som overhovedet kom frem under hele stævnet.

Stævnet fortsatte i øvrigt den sommeraften under mere kammeratlige former i Alhambras lokaler og have. Kl. 22.00 lød lurernes manende toner sidste gang over Kolding, og alle kunne tage hjem.

Politisk kultur og partipolitisk teater

Fædrelandet gjorde i sagens natur landsstævnet til en stor succes. Ifølge avisen skulle der have været 25.000 deltagere. »Systempressen« repræsenteret ved *Kolding Avis* mente ikke, at der havde været flere end knap 3.000 fremmødte om lørdagen, og selv om det antal fordobles for søndagens vedkommende, er der alligevel langt til *Fædrelandets* vildt opskruede tal. Ved landsstævnet havde DNSAP fået deltagelse. Medlemmer, tilhængere og almindeligt nysgerrige var mødt frem for at være statistere eller tilskuere i et politisk teater, hvor manuskriptet var udarbejdet i forvejen. Kun politiets optræden og Kellers nej til at tale var afbrydelser i et ellers stramt program.

Den politiske kommunikation var lavt prioriteret og den politiske dialog fraværende, hvis ikke de nationale partilederes taler til hinanden skal tages til indtægt herfor. Der var vel lige så mange trompetfanfarer som på en genemsnitlig spejderlejr, og »tropsførens« hird optrådte i uniform uanset uniformsforbudet. I det hele taget må det visuelle indtryk ikke forglemmes som et element oven i den tomme og buldrende patos. Det storladne og fascinerende var svært at forbinde med et par hundrede marcherende eller opstillede mænd af svingende højde og drøjde



Føreren indvier Frontkæmperforbundets fane. Bemærk den fotografiske vinkel. Trods anstrengelserne er det ikke lykkedes at skjule »indvielseshøjtidelighedens« pauvre kulisser. Kolding Stadsarkiv.

i forskellige aldre i hjemmegjorte »uniformer«. Det er drenge, der i leg slår kreds om deres leder og sværger ham troskab til døden. Ikke voksne mænd, som vil tages alvorligt i dansk politik i 1930'erne. De danske nazister gjorde det politiske møde til en spejderbegivenhed, men da der var tale om voksne mænd, kalder vi det politisk teater.

Vil man omgærde en person med en autoritet, som gør hans ord til lov, kræver det en stærk og karismatisk personlighed, gerne kombineret med et myndigt eller tiltrækkende ydre. Frits Clausen besad ingen af disse egenskaber, og nogen særlig glimrende intelligens kompenserede heller ikke herfor. Derfor kom det til at virke komisk, når han alligevel blev tillagt disse egenskaber og behandlet derefter i en snæver kreds i sit eget politiske miljø. Det var i grundlæggende forstand et eksempel på »Kej-

serens nye klæder«. DNSAP var omgivet af et »system« i stedet for en lille dreng, som råbte, at Frits Clausen ikke havde noget på.

Når det politiske miljø omkring Frits Clausen stedse hyldede ham, kan det have flere årsager. Han behøver ikke at have været en så dårlig leder, som han er blevet udlagt som.³⁰ Det er ikke undersøgt, og andre lederemner viste sig ikke. Det er imidlertid underordnet. Når han blev svoret troskab af kampfællerne, var det ikke hans person, det handlede om. Det var ikke ham, fællerne så. I stedet var det førerrollen og den dermed forbundne ubetingede øverste autoritet. Førerrollen afkastede talrige biroller. Tilhængerne fik selv en rolle under den højeste autoritet. Samtidig og lige så vigtigt var Frits Clausen en erstatning for Hitler, som DNSAP som imitation var det for NSDAP. Når



Plakaten for landsstævnet i Kolding. Forskellige tider, lurblæseren fra bronzealderen og Koldinghus slotsruin, forbundet med nutiden, DNSAP og hagekorset. Rigsarkivet, Bovruparkivet 1200, 5e, læg b.

de danske nazister svor Frits Clausen lydighed, var det Hitler og fascinationen af den tyske nazisme, som var en væsentlig bagvedliggende drivkraft.³¹

På et punkt var DNSAP's politiske teater meget moderne, hvis ikke avantgardistisk. Partiet, som i den grad betonedede og spillede på historien, var i sin politiske kultur så historieløs, at det grænser til det absurde. Man skal frem til efterkrigstidens olympiske leges åbningseremonier, amerikanske præsi-

dentvalgkampagner eller 1990'ernes fjernsyn, dansk som udenlandsk, for at finde et tilsvarende sammensurium af løsevne historiske brokker, sat sammen af personer uden andet end det mest overfladiske kendskab til kultur og historie. DNSAP fabrikerede rask væk »nationaldragter«, en borgerlig romantisk opfindelse fra 1800-tallets første halvdel, og satte dem sammen med »moderne« SA-partisoldater i lange støvler og med skrårøm for i fællesskab

at lade dem marchere og lytte til bronzealderlurer – »partilurer« – tilsat musik af Carl Nielsen, før de tog sig en svingom med rigtig »folkedans« omgivet af sysselledere og andet historisk betitlet godtfolk. Og det skulle blive værre endnu med denne miskmask af effekter, som hverken hver for sig eller sammen gav mening i den politiske galskab, men som for alt i verden både skulle signalere dansk identitet, historie og tradition og den ny tids fremmarch.³² Det kom det egentlig også til at gøre, men på en helt anden måde end de danske nazister havde forestillet sig.

Udblik

Ålborg var udset som ramme om DNSAP's landsstævne i 1940. Her skulle lederne af de skandinaviske nazipartier også mødes. Stævnet i Kolding blev imidlertid af storpolitiske grunde partiets sidste. Sommeren 1940 var nazismen kommet til Danmark i den originale tyske udgave, og sådanne partistævner blev forbudt. Verdenskrigens udbrud havde også fået Hitler til at indstille den årlige partidag i Nürnberg. Kun arbejdet på de vældige bygningsanlæg i partidagsområdet i Nürnberg fortsatte en tid endnu. Med verdenskrigen havde NSDAP fået andet at tænke på.

Det havde DNSAP også. Nu gjaldt det for alvor magten i staten, gerne med hjælp fra tyske bajonetter. Den fik de danske nazister ikke, men den spejdermentalitet, som blot havde været komisk før besættelsen, blev nu dødelig alvor i det blodfællesskab, som dansk og tysk nazisme indgik i kampen mod verdenskommunismen, sagesløse medborgere og forkæmperne for et frit Danmark.

Landsstævnet i Kolding i sommeren 1939 blev det nazitræf, som bedst viser,

hvordan nazismen på dansk grund satte sig selv i scene. Originalt var det ikke. Storslået heller ikke. Der var ingen rankhed eller dynamik i nazisternes fremtræden. Det er, som var de ikke selv overbeviste om betimeligheden i optrinene og de oprakte arme. Fanatismen var der ikke, og nok så meget bureaukrati og planlægning kunne ikke opveje det. Det kom netop til at virke lige akkurat så tungt iscenesat og ude af proportioner med »begivenhedens« betydning, at ynkeligheden og latterligheden lurede lige om hjørnet, hvor den ikke bød sig direkte til. Som *Kolding Folkeblad* kommenterede det: *Begge stævnedage er forløbet uden uheld og spektakler af nogen art. Smilebåndet er det eneste, der har været i brug.*³³

Et grundlæggende problem for DNSAP var, at partiet i den grad gjorde sig til en fremmed fugl i dansk politisk kultur og overskred uskrevne grænser og normer for politisk virksomhed i Danmark. Partiet imiterede en politisk offentlighedsform, som i sig selv ikke var ny. Arbejderbevægelsen havde benyttet den fra slutningen af forrige århundrede, men vel at mærke givet den et helt andet indhold. Formen var imidlertid ny for det borgerlige Danmark. Dette var måske i sig selv ikke afgørende, hvis presset for den form for fornyelse havde været der. Derimod var det svært at overse i samtiden, at DNSAP realiserede sin imitation af den tyske nazismens offentlighedsformer på en diletantisk og klodset måde. DNSAP's politiske teater fascinerede ikke, næppe engang de få inden for partiets egne rækker.

DNSAP gjorde det aldrig bedre end ved landsstævnet i Kolding, hvor alle sejl var sat til. Besættelsestidens mange indendørsarrangementer blev i høj grad også sat i scene, men rummet var mere begrænset, og mulighederne for historisk iscenesættelse blev indskrænket betydeligt.

Det var ikke et tab for dansk politisk kultur.

Noter

1. Henning Poulsen: *Besættelsesmagten og de danske nazister*, 1970, s. 24f., 28f., Søren Eigaard: »Frø af ugræs ...« *Danmarks National Socialistiske Arbejder Parti 1930–34*, 1981, s. 28–49.
2. Cay Lembcke: *Dansk National Socialisme*, 1931.
3. Herom: John T. Lauridsen: »Nu gjalder Luren«. *Fortiden i DNSAP's tjeneste, Fund og Forskning* 32, 1993, s. 143ff.
4. For KU se Erik Jensen: *Mellem demokrati og fascisme. Træk af Konservativ Ungdoms organisatoriske og ideologiske nyorientering 1932–34*, 1983, s. 123ff.
5. Eigaard: »Frø af ugræs« (se note 1) s. 60f.
6. Sst. s. 75–82; Poulsen: *Besættelsesmagten* (se note 1) s. 24f.
7. Lauridsen: »Nu gjalder luren« (se note 3) s. 144f. og der anf. henv.
8. *National-Socialisten* den 26. juni 1937.
9. Se de årlige stævneportager i *National-Socialisten* og stævneprogrammerne.
10. *National-Socialisten* den 22. juni 1935.
11. Lauridsen: »Nu gjalder luren« (se note 3) s. 152.
12. *Program for DNSAP's 6. landsstævne i Kolding 1939*: 92 (Det kongelige Bibliotek (KB), DA: Småtryk). Jfr. reportagen i *National-Socialisten* den 24. juni 1939.
13. *Program for DNSAP's 5. landsstævne i Slagelse 1938* (KB, DA: Småtryk).
14. Se Frits Clausens »historiske« betragtninger i programmet for landsstævnet 1939, s. 39–42.
15. Poulsen: *Besættelsesmagten* (se note 1) s. 27.
16. Om Telling: *Dansk biografisk leksikon* 3. udg. og der anf. henv. *Program for Landsstævnet 1938*.
17. Lauridsen: »Nu gjalder Luren« (se note 3) s. 158f.
18. Rigsarkivet: Bovruparkivet 1202, 5e, A. Langgaard Nielsen til Poul Schwennesen 6. maj 1939.
19. Rigsarkivet: Bovruparkivet 1202, 5e, Tage Bryld til A. Langgaard Nielsen 17. maj 1939.
20. *Fædrelandet* den 24. maj, 25. maj (citerer herfra, skrevet af »Felttrompeteren«), 10. juni og 17. juni 1939 (gentagelse af art. fra 10. juni).
21. Rigsarkivet: Bovruparkivet, 1202, 5e,

- Poul Schwennesen til A. Langgaard Nielsen 26. maj 1939.
22. Godtfred Skjerne: *The Lures of the Bronze Age*, 1949, s. 121–129. Hos Skjerne s. 84 gøres forsøg med lurer under anden verdenskrig til de tyske nazisters propagandanummer (!), men de danske nazister lades uomtalt. Schwennesen hævder i DNSAP's *Månedsbreve*, nr. 4, juli 1941, s. 92, at DNSAP i samarbejde med Nationalmuseet vil udforske lurerne som musikinstrumenter.
 23. Rigsarkivet: Bovruparkivet 1202, 5e; *Stævneprogram 1939* (se note 13) s. 93.
 24. *Fædrelandet* den 14. juni 1939. Jfr. Poulsen: *Besættelsesmagten* (se note 1) s. 33, 48.
 25. Rigsarkivet: Bovruparkivet 1202, 5e; Lauridsen: »Nu gjalder Luren« (se note 3) s. 148.
 26. Rigsarkivet: Bovruparkivet 1202, 5e.
 27. Det følgende bygger på stævneprogrammet 1939, *National-Socialisten*, *Fædrelandet*, *Kolding Avis* og *Kolding Folkeblad* i dagene omkring og efter stævnet.
 28. *National-Socialisten* den 24. juni og 1. juli 1939.
 29. 23. marts 1945 refererer *National-Socialisten* et møde afholdt 15. marts 1945 afsluttet med lurblæsning.
 30. Jfr. Henning Poulsen og Malene Djursaa: *Social Basis of Nazism in Denmark: The DNSAP, Who were the Fascists? Social Roots of European Fascism*, ed. Stein U. Larsen, Bernt Hagtvogt og Jan Petter Myklebust, Bergen 1980, s. 707.
 31. Udførligere Henning Poulsen: *The Nordic States, The Social Basis of European Fascist Movements*, ed. Detlef Mühlberger, London 1987, s. 184–186, og John T. Lauridsen: *Nazister i Danmark 1930–45. En forskningsoversigt, Rapport til Det 22. nordiske Historikermøde i Oslo 13.–18. august 1994*, s. 25, 27ff.
 32. Se John T. Lauridsen: *Vikingerens sande efterkommere, Magasin fra Det kongelige Bibliotek* 7. årg. nr. 4, 1993, spec. s. 27.
 33. *Kolding Folkeblad* den 19. juni 1939.

Frøslevlejren

- museum eller feriehotel?

Henrik Skov Kristensen

Fortid og Nutid december 1994, hefte 4, s. 377-385.

Museet for Frøslevlejren kom i foråret på avisernes forsider. Lederen af museet, Henrik Skov Kristensen, fortæller her om baggrunden for den megen og - i dette tilfælde - uønskede medieopmærksomhed. Han giver desuden et rids af Frøslevlejrens historie og rejser spørgsmålet om, hvor grænsen går i udnyttelsen af nationale mindesmærker, hvis de skal bevare deres autenticitet. Artiklen er en let omarbejdet udgave af en artikel bragt i det tyske tidsskrift *Grenzfriedenshefte* 1994.

Henrik Skov Kristensen, f. 1953, cand.mag. i historie og engelsk fra Aarhus Universitet. Ph.d. på en afhandling om de vestallieredes luftangreb i Danmark under 2. verdenskrig. Har desuden leveret artikler og bidrag til danske og udenlandske tidsskrifter og publikationer om dansk besættelsestidshistorie og 2. verdenskrig. Siden 1989 ansat som leder af Museet for Frøslevlejren og Dansk Røde Kors Museum.

Gennem nogle måneder har Frøslevlejren været i mediernes søgelys, både i og uden for Danmark. Normalt er Museet for Frøslevlejren glad for omtale, al den stund en af museets hovedopgaver er at formidle kendskabet til Frøslevlejrens historie 1944-1945 til et så stort publikum som muligt. I dette tilfælde kunne museet dog have været den megen omtale foruden, for set med museets øjne har den ikke blot været lidet flatterende, men direkte beskæmmende.

»På ferie i Frøslevlejren«

Startskuddet blev givet den 25. april. Landsdelens største avis, *Jyske-Vestkysten*, kunne under overskriften »Tyskere på ferie i fangelejr« meddele, at *Gestapos gamle fangelejr, Frøslevlejren, tilbydes som feriehotel til tyskere*.

En stor del af avisens læsere har sikkert fået morgenkaffen galt i halsen: kunne det nu passe? Jo, artiklen byggede på en ret så håndgribelig kilde, nemlig en tysksproget brochure, som

Frøslevlejrens Kursuscenter, en af Frøslevlejrens mange selvstændige institutioner, nys havde ladet fremstille og udsende i Tyskland.

Brochuren stillede ikke blot tyske turister en kulturhistorisk oplevelse i udsigt under temaet *Ferienaufenthalt in der Vergangenheit - und mit Freiheit und Demokratie als Inhalt*, men også oplevelser af mere materiel karakter: komfortabel indkvartering i lejrens barakker, endvidere sauna, fitness og et varieret spisekort i kursuscenterets restaurant.

Historien viderebragtes hurtigt af stort set alle danske aviser og elektroniske medier, og konklusionen i den offentlige debat, som fulgte, var altovervejende, at initiativet var malplaceret, uden situationsfornemmelse og smagløst.

På Museet for Frøslevlejren kunne vi kun beklage, at offentligheden i ringe grad skelnede mellem de enkelte institutioner i Frøslevlejren. På museet, som i vid udstrækning identificeres med lejren som sådan, følte vi os miskrediteret



ANNONCE

Er De helt bombet? Så tag på ferie i Dänemark! Tilbring for eksempel fem forbandede dage i Frøslev Sommerlejr. Vore gæster vender tilbage gang efter gang – ja, det er blevet en hel besættelse for dem.

Bestil en rejse til Frøslev Sommerlejr tur-tortur, og vi garanterer Dem nogle slående oplevelser: Prøv for eksempel vores restaurant, hvor vi serverer nazisvinekoteletter og Luftwaffel-is. Eller dans til den lyse morgen på diskotek Det Tredje Rige, hvor vores piskjockey spiller nostalgisk pigtråds-musik og hipo-hop.

En ferie i Frøslev Sommerlejr er en ferie for hele familien. SS-Securitas passer på, så De kan roligt tage Deres landssvigermor med! *Frøslev Sommerlejr – vi er bare Best!*

Frøslevlejrens Kursuscenters fremstød affødte mange sarkastiske reaktioner i medierne, danske som udenlandske. Her har Politikens satiriske spalte ATS (At Tænke Sig) taget fremstødet under kærlig behandling. Politiken den 26. maj 1994.

i den offentlige debat. Museet kunne også kun beklage, at debatten undertiden fik umiskendelige antityske undertoner, for tyske gæster er og har altid været velkomne på museet (det er ikke kun for et syns skyld, at museets udstilling er gennemtekstet på tysk).

Også de internationale nyhedsbureauer så en grotesk vinkel i historien, og journalistisk komprimeret tikkede

nogenlunde følgende nyhed ind på nyhedsredaktioner verden over: danskerne omdanner tidligere KZ-lejr til feriehotel. Talrige aviser og TV-stationer verden over bragte den bizarre historie, garneret med mere eller mindre syrlige kommentarer. TV-hold og skrivende journalister, ikke mindst tyske, valfartede til Frøslevlejren for nøjere at studere dette besynderlige fænomen.

Den udenlandske reaktion var ikke til at tage fejl af - den rakte fra dyb forundring over sarkastisk afstandtagen til decideret forargelse. Frøslevlejren havde således den tvivlsomme ære at være hovedoffer i tysk TV 3's ugentlige satiriske magasin, ligesom *Der Spiegels* (19/1994) sarkastiske omtale af initiativet i Frøslevlejren efterlod indtrykket af dansk kræmmermentalitet.

Det generelt manglende kendskab til dansk besættelsestidshistorie og dermed til Frøslevlejrens historie har uden tvivl bidraget til den kategoriske udenlandske reaktion. Frøslevlejren blev nemlig uden videre sidestillet med almindelige tyske KZ-lejre, og derfor kan det ikke undre, at tanken om et feriehotel, med hvad deraf følger af materielle og gastronomiske behageligheder, har forekommet nærmest blasfemisk.

Polizeigefangenenlager Frøslev

Det forekommer ganske ofte, at vi på museet bliver spurgt: hvor blev fangerne tortureret og henrettet? Enkelte gæster, danske som udenlandske, spørger endog, hvor gaskammeret og krematoriet lå i lejren. De bliver svært overraskede, når vi må svare dem, at ingen af disse uhyrligheder forekom i Frøslevlejren. Ejheller forekom der sult og dødbringende epidemier.

Alene disse kendsgerninger fortæller, at Frøslevlejren ikke var nogen almindelig KZ-lejr.

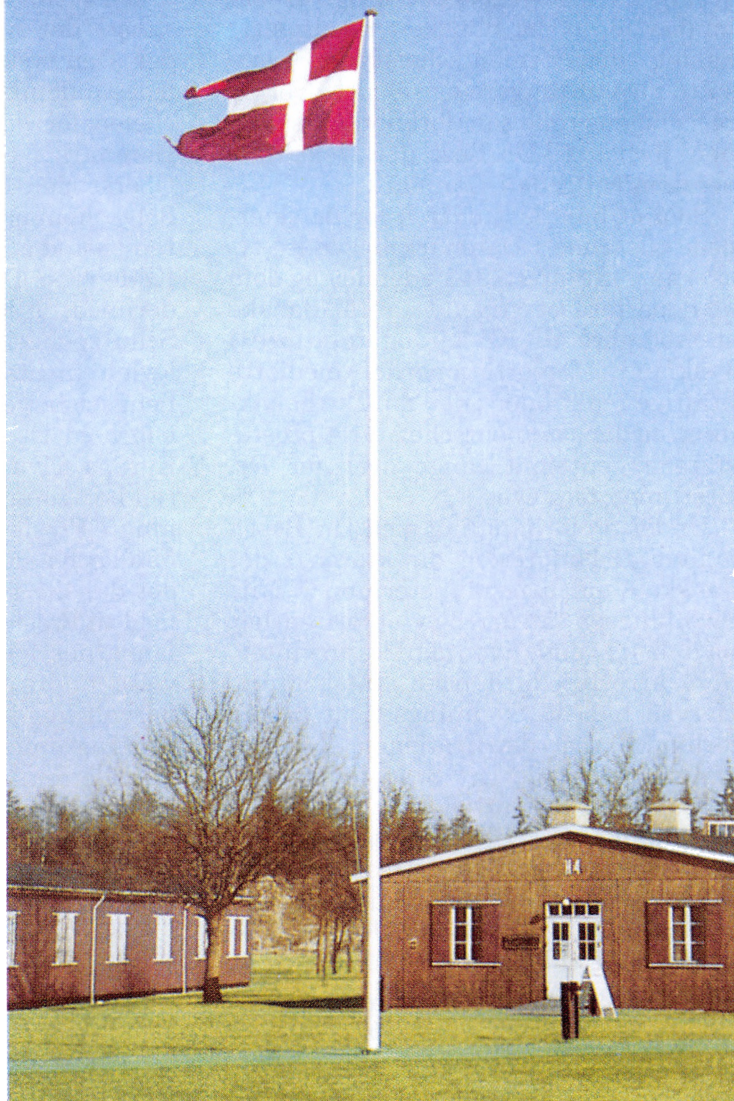
Grundlaget for Frøslevlejrens specielle status var den ordning, som blev

Kursuscenterets brochure, som gav anledning til den megen omtale af Frøslevlejren. Brochuren markedsfører kursuscenteret dels på Frøslevlejrens kulturhistoriske værdier (om end med et par grove faktuelle fejl), dels på den komfort og de gastronomiske oplevelser, man kan tilbyde gæsterne. Kursuscenteret sætter ikke sit lys under en skæppe i brochuren. Det hævdes således, at Frøslevlejren »wurde in den letzten Jahren zu einem sehr bekannten Kursuscenter umgebaut«! Det hører med til historien, at ingen tyske turister har benyttet sig af kursuscenterets tilbud om »ein einzigartiges Erlebnis«.

Frøslevlager

- ein Teil deutscher Geschichte
- ein Teil dänischer Geschichte

Ferienaufenthalt in
der Vergangenheit - und mit Freiheit
und Demokratie als Inhalt!



indgået mellem Danmark og Tyskland den 9. april 1940. Den betød, at tyskerne formelt anerkendte Danmark som en selvstændig, neutral nation, som Tyskland ikke var i krig med. Derfor blev der heller ikke opbygget en tysk forvaltning i Danmark, hvis lovlige, forfatningsmæssige organer kunne arbejde videre, om end med visse begrænsninger. Den danske regerings politik er siden blevet kendt som »forhandlings- og samarbejdspolitikken«.

I sommeren 1943 voksede befolkningens modstand mod både denne politik og den tyske besættelsesmagt, og den 29. august 1943 trådte den danske regering de facto tilbage. Vigtigt er det imidlertid, at det danske embedsværk, kaldet departementschefstyret, fortsatte med at fungere og således overtog regeringens rolle som forhandlingspartner i forhold til Dr. Best, den tyske rigsbefuldmægtigede i Danmark.

Som et håndfast udtryk for de skærpede tilstande i Danmark begyndte tyskerne i efteråret 1943 uden lov og dom at deportere et stigende antal danske statsborgere til KZ-lejr og tugthuse i Tyskland. Deportationerne medførte kraftige reaktioner i den danske befolkning, og departementschefstyret protesterede gentagne gange over for Dr. Best, men forgæves.

Under en forhandling med Dr. Best i januar 1944 foreslog direktøren i det danske udenrigsministerium, Nils Svenningsen, at der blev opført en lejr på dansk grund, hvor man kunne internere arresterede danske statsborgere. Herved håbede Svenningsen at kunne forhindre nye deportationer. I marts 1944 accepterede Dr. Best det danske forslag. Det besluttedes at opføre en lejr, finansieret af den danske stat, men med den tyske besættelsesmagt som bygherre. Fra dansk side betingede man sig, at alle hidtil deporterede danskere skulle føres tilbage til denne lejr, og at deportationerne til Tyskland skulle indstilles. Dr. Best accepterede, dog med

det forbehold, at de danske jøder, som var blevet deporteret i oktober 1943, ikke skulle omfattes af aftalen. Tyskerne stillede yderligere krav om, at lejren skulle opføres nær den dansk-tyske grænse, og et stykke hedejord ved Frøslev plantage blev udpeget.

Anlægsarbejdet blev påbegyndt i april, og den 13. august 1944 ankom de første ca. 850 fanger til lejren. De kom dog ikke fra KZ-lejre og tugthuse i Tyskland, men fra Horserød-interneringslejren på Sjælland. Det tyske løfte om at føre fanger tilbage til Danmark blev aldrig opfyldt.

Som navnet »Polizeigefangenenlager Frøslev« antyder, var lejren opført til at »huse« det tyske sikkerhedspolitis fanger. Den tyske lejrkommandant var således udelukkende ansvarlig over for chefen for det tyske sikkerhedspoliti i Danmark, SS-Standartenführer und Oberst der Polizei Otto Bovensiepen. Selve kommandantskabet i Frøslevlejren bestod af SS-personel, ganske som i KZ-lejrene. Den indre tyske lejrledelse, derimod, lå hos personel fra det tyske Schutzpolizei, politisoldater, som i Frøslevlejren altså fungerede som en slags fængselsbetjente. Dette er usædvanligt i forhold til andre tyske lejre ud over Europa. Hvad der imidlertid gjorde lejren helt unik, var »Den danske Forvaltning i Frøslevlejren«: På Svenningsens forslag havde Dr. Best indvilliget i, at det danske fængselsvæsen skulle følge med til Frøslevlejren for her at sørge for fangernes forplejning og medicin samt visse andre forsyninger. Den danske Forvaltning i Frøslevlejren fik anvist en bygning umiddelbart uden for lejren - i selve lejren blev lejrkøkkenet og -depotet det danske fængselsvæsens hovedbastion! Man tør roligt fastslå, at fangernes kost de følgende måneder var både rigelig og nærende.

Ganske som i andre lejre ønskede tyskerne, at fangerne havde et vist, om end begrænset, selvstyre. Og terminologien kender vi alt for godt: der blev

blandt fangerne udpeget en Lagerältester, i hver barak en Barackenältester. Der blev udpeget Vorarbeitere etc. I Frøslevlejren udviklede fangeselvstyret sig dog aldrig til det grusomme hierarki, som man kender fra KZ-lejrene. Tværtimod kom fangeselvstyret til at fungere som et effektivt skjold mellem fangerne og den tyske lejrledelse. At det gik sådan i Frøslevlejren, skyldtes især tre forhold: for det første var der aldrig mangel på fødevarer i lejren, og dermed var der ingen basis for den kamp for fysisk overlevelse, som styrede alle forhold i KZ-lejrene. Nøglen til overlevelse i disse lejre var enten at få status som prominent fange eller i det mindste at stå på god fod med de prominente. For det andet blev fangerne i Frøslevlejren, trods tyske forsøg herpå, aldrig inddelt i forskellige kategorier, sådan som vi kender det fra KZ-lejrene. Fangeledelsen nægtede at medvirke hertil. I KZ-lejrene var det sædvanligt, at der var en evig magtkamp mellem de forskellige fangekategorier, ikke mindst fordi den tyske lejrledelse bevidst spillede dem ud mod hinanden. I Frøslevlejren var der en betydelig homogenitet over fangerne - de var stort set alle politiske fanger - ligesom tyskerne heller ikke kunne spille på nationale modsætninger. For det tredje, og som noget helt fundamentalt for de specielle forhold i Frøslevlejren, må man pege på den tyske besættelsespolitik i Danmark, sådan som den er beskrevet ovenfor. Selv om forholdene skærpedes i løbet af besættelsen, forblev den tyske besættelsespolitik i Danmark særdeles mild i forhold til i andre tysk besatte lande. Denne milde politik, som bl.a. indebar, at danskerne blev betragtet som en slags mennesker, fandt i høj grad udtryk i den tyske administration af Frøslevlejren.

Fangeledelsen i Frøslevlejren opbyggede en imponerende organisation, og i løbet af ganske få måneder sad den på 95% af den praktiske drift af lejren. Fangerne kunne nemlig stille højt kvali-

ficeret arbejdskraft på alle områder. Derved gjorde fangerne sig uundværlige og vandt tilsvarende indflydelse. Fangeledelsen styrede efterhånden suverænt tilrettelæggelsen af alt arbejde i lejren. Også i Frøslevlejren havde tyskerne det hellige princip, at alle arbejdsduelige fanger skulle arbejde. Og ligesom i andre lejre havde fangerne det hellige princip at lave så lidt som muligt - medmindre da arbejdet var til direkte gavn for dem selv.

Fangeledelsens monopol på arbejds-tilrettelæggelsen gav sig udslag i adskillige farceagtige arbejdskommandoer, f.eks. havde man en fast *Gitterfussabstreicherreinigungskommando* - dørristerensningshold, som på et tidspunkt bestod af 14 fanger - på fuld tid. Den tyske lejrledelse kan dårligt have overset, at fangerne opbyggede en kæmpemæssig Potemkin-kulisse, men så længe alle fanger, i det mindste på papiret, var beskæftiget, accepterede man det stiltiende. I det hele taget må man konstatere, at den tyske lejrledelse i Frøslevlejren, dens medlemmers eventuelle øvrige »meriter« fra andre lejre uførtalt, optrådte moderat, og Meistrene fra Schutzpolizei, som førte det daglige tilsyn med fangerne, var som regel ganske skikkelige folk. De mindre skikkelige sørgede fangeledelsen for at vinde for sig ved bestikkelse og presion.

På ét meget væsentligt punkt formåede fangeledelsen dog stort set intet - ligesom alt tyder på, at dette punkt også lå uden for den tyske lejrkommandants indflydelse: Den 15. september 1944, altså blot en måned efter at lejren var taget i brug, brød den tyske besættelsesmagt selve grundlaget for Frøslevlejrens opførelse ved at deportere ca. 200 fanger til KZ-lejren Neuengamme ved Hamburg. Denne transport blev fulgt af flere - alle til Neuengamme undtagen den sidste større transport i februar 1945, som gik til Dachau ved München. I alt blev ca. 1.600 Frøslevfanger depor-



Udsnit af Frøslevlejren den 5. maj 1945. Billedet, som er taget fra lejrens hovedvagtårn, viser et trøstesløst, pløret område. I dag fremstår lejren indbydende med beplantning, flisebelagte veje og store græsarealer. Forskønnelsen, som er sket gradvis siden 1950'erne, er blevet foretaget af hensyn til lejrens brugere og mange gæster. Foto i Frøslevlejrens Museum.

teret til KZ-lejr i Tyskland, hvor de blev konfronteret med ganske andre forhold end i Frøslevlejren. Den evige trussel om deportation kom til at hvile som en tung skygge over Frøslevlejren. Ingen kunne vide sig sikker!

Ca. 400 af de deporterede vendte ikke tilbage i live. Alligevel må man konstatere, at set med danske øjne var Frøslevlejren en succes - i det mindste en betinget succes. I alt stiftede ca. 12.000 fanger bekendtskab med Frøslevlejren. Op mod 4.000-5.000 af disse var imidlertid skandinaviske KZ-fanger under hjemtransport med de såkaldt »Hvide busser« (hovedsageligt april 1945). Det vil altså sige, at ca. 7.000-8.000 blev interneret i Frøslevlejren af besættelsesmagten. Såfremt Frøslevlejren ikke var blevet bygget, må man antage, at fler-

tallet af disse fanger var blevet deporteret til KZ-lejr i Tyskland. Dertil kommer, at selv om en fange blev deporteret fra Frøslev til KZ-lejr, havde anbringelsen i Frøslevlejren som regel betydet en forhalelse af deportationen. Og dette var ikke uvæsentligt for overlevelsesmuligheden. Dødeligheden i den første transport i september var ca. 50%, medens den faldt adskilligt, jo senere transporten fandt sted.

Frøslevlejren 1945 - 1984

Ved den tyske kapitulation den 5. maj 1945 tømtes Frøslevlejren for fanger - dog kun for stort set med det samme at blive fyldt med nye fanger. Nu var imidlertid rollerne byttet om.

I forbindelse med det forestående retsopgør i Danmark blev lejren anvendt til at internere personer, som var under mistanke for landsskadelig virksomhed under besættelsen. I *Faarhuslejren*, som Frøslevlejren hurtigt blev omdøbt til, blev fortrinsvis mandlige medlemmer af det tyske mindretal i Nordslesvig interneret. Indtil efteråret 1945, hvor det danske fængselsvæsen overtog administrationen af Faarhuslejren, var det medlemmer af den tidligere danske fangeledelse i Frøslevlejren, som administrerede Faarhuslejren. Som en lille kuriositet kan det nævnes, at den tidligere danske Lagerältester anvendte den samme *Haus- og Straf-ordnung* som forgængerer i lejrkommandantkontoret!

Faarhuslejren blev afviklet i 1949, hvor stort set alle de indsatte havde udstået deres straf. Som nævnt drejede det sig fortrinsvis om medlemmer af det tyske mindretal, og i altovervejende grad havde de fået dom for enten fronttjeneste i Waffen-SS eller tjeneste på hjemmefronten i de uniformerede og bevæbnede korps, *Zeitfreiwilligendienst* og *Selbstschutz*. I alt drejede det sig om ca. 3.000 personer.

I november 1949 overtog den danske hær lejren til kaserne, nu under navnet *Padborglejren*.

Fra 1968 til 1975 fungerede lejren som Civilforsvarskaserne, hvorefter den de følgende år førte en hensygnende tilværelse som depot for sygehusberedskabsmateriel. Lejren ville antagelig midt i 1980'erne være blevet jævnet med jorden, hvis der ikke ca. 20 år tidligere var sket noget ganske afgørende for dens fortsatte eksistens.

Frøslevlejrens Museum

Ved et stævne for tidligere Frøslevfanger i 1965 blev tanken om et Frøslevlejrens Museum født. Der blev nedsat flere arbejdsgrupper, og i 1969 kunne

man vederlagsfrit overdrage lejrens hovedvagtårn og en tidligere fangebarak til staten, som påtog sig driften af museet via Nationalmuseet.

I de følgende år konsoliderede museet, der blev drevet som en underafdeling af Frihedsmuseet i København, sig med fine besøgstal. Fra begyndelsen af 1970'erne havde museet besøgstal på 50.000 - 60.000 om året.

Imidlertid opstod der usikkerhed om museets fremtid, da Nationalmuseet i 1986, i forbindelse med en større omstrukturering, tilkendegav, at man ønskede en anden status for Frøslevlejrens Museum. I det følgende par år pågik der forhandlinger om museets fortsatte drift og eksistens. I disse forhandlinger deltog naturligvis Nationalmuseet, desuden *Kontaktudvalget for Frøslevlejrens Museum*, som siden museets start havde stået museet bi med råd og dåd (der var ikke ansat en faguddannet inspektør på museet). Endvidere Dansk Røde Kors, som var interesseret i at etablere et Dansk Røde Kors Museum i Frøslevlejren, og sidst, men ikke mindst, *Den Selvejende Institution Frøslevlejren*. Sidstnævnte var blevet dannet af Sønderjyllands Amt og Bov Kommune i januar 1984 og havde straks efter påbegyndt en omfattende restaurering af mange af Frøslevlejrens barakker som et beskæftigelsesprojekt.

I 1988 nåede man frem til følgende løsning: Frøslevlejrens Museum indgik i et samarbejde med et nyetableret Dansk Røde Kors Museum, og museumskonstellationen blev en selvejende institution under navnet *Museet for Frøslevlejren og Dansk Røde Kors Museum*. Det nye Røde Kors Museum blev indrettet i en tidligere fangebarak, således at det »nye« museum nu rådede over tre bygninger. Driften blev sikret af årlige tilskud fra Nationalmuseet, Den Selvejende Institution Frøslevlejren (amt og kommune) og Dansk Røde Kors. Disse institutioner samt føromtalt Kontaktudvalg for Frøslevlejrens Mu-

seum fik sæde i museets bestyrelse, hvis formand blev rigsantikvar Olaf Olsen. Nationalmuseet bevarede, trods den nye driftsform, ejendomsretten over de to bygninger, som danner rammen om Museet for Frøslevlejren, ligesom museumsgenstandene i dette museum fremdeles var Nationalmuseets ejendom.

Det »nye« museum blev indviet i foråret 1989, hvor forfatteren til denne artikel samtidig tiltrådte som museets første faguddannede inspektør.

Aktiviteterne i Frøslevlejren udbygges

Sideløbende med forhandlingerne om Frøslevlejrens Museums fortsatte eksistens skred restaureringen af lejren

frem, og da tanken var, at lejren efter etableringsfasen skulle være selvfinansierende, blev de færdiggjorte barakker lejet ud. Over en kort årrække etableredes således i lejren et Dansk Røde Kors Kursuscenter, et Hjemmeværnsmuseum, en udstilling om det danske Civilforsvar, en Amnesty International udstilling, en udstilling om Frøslevvejens natur, og seneste skud på stammen er en udstilling om de danske FN-styrkers indsats gennem årene.

Fælles for disse museums- eller museumslignende aktiviteter er, at de i større eller mindre udstrækning finansieres af deres organisatoriske baglande og i øvrigt i udstrakt grad drives af frivillige fra de respektive organisationer. Det høje besøgstal i Frøslevlejrens Museum gjorde det attraktivt for disse organisationer at etablere sig i Frøslevlejren. I 1991 opsigde Dansk Røde Kors



Mindesten over de Frøslevfanger, som blev deporteret til KZ-lejr og mistede livet dér. Stenen blev rejst ved lejrens hovedvagtårn i 1968. Fangebarakken i baggrunden danner sammen med hovedvagtårnet rammen om Museet for Frøslevlejren, hvis udstilling bl.a. beretter om de forhold, der mødte Frøslevfangerne i tysk KZ-lejr. Foto: Frøslevlejrens Museum.

sit lejemål i kursuscenteret. Efter en mislykket bortforpagtning afhændede Den Selvejende Institution Frøslevlejren kursuscenteret (dog ikke selve bygningerne) til en privatperson, som nu driver kursuscenteret under navnet Frøslevlejrens Kursuscenter. Kursuscenteret, som udgav den føromtalt brochure, drives altså nu som en ganske almindelig forretning. Kunderne er både det private erhvervsliv og offentlige institutioner, som i Kursuscenterets bygninger afholder kurser for medarbejdere.

Traditionelt afholdes der få kurser i sommermånederne, og med brochuren har kursuscenterets direktør forsøgt at holde centeret igang i de stille måneder.

Mellem aktivitetscenter og nationalt mindesmærke

Som det turde være fremgået, spænder aktiviteterne i Frøslevlejren vidt, ligesom de organisatoriske forhold nok kan være vanskelige at gennemskue for de uindviede. I den ene ende af spekteret har vi altså et fagligt drevet museum, ejet af Nationalmuseet. Dette museum har sin helt naturlige placering i Frøslevlejren, idet det beskæftiger sig med lejrens historie 1944-1945, herunder også den skæbne der blev de fanger til del, som blev deporteret til KZ-lejrene. I den anden ende har vi et kursuscenter, en forretning, hvis direktør naturligvis forsøger at få det hele til økonomisk at løbe rundt, bl.a. ved at tilbyde kunderne komfort og gastronomiske oplevelser. Mellem disse yderpunkter findes en række museums- eller museumslignende aktiviteter - alle er i sig selv prisværdige, men en direkte tilknytning til Frøslevlejren 1944-1945 har de uomtvisteligt ikke. De mange institutioner kan

undertiden give offentligheden et noget flimrende billede af Frøslevlejren. Der er dog ingen tvivl om, at størstedelen af den danske offentlighed opfatter Frøslevlejren som et nationalt mindesmærke over Frøslevlejren 1944-1945. Herom vidner den kraftige reaktion på Kursuscenterets initiativ.

Netop tanken om et nationalt mindesmærke over lejren og dens fanger var da også den drivende tanke bag de tidligere fangers museumsinitiativ i 1965, og det var i den ånd, staten i 1969 påtog sig at drive Frøslevlejrens Museum. Alle senere aktiviteter i Frøslevlejren er igangsat ud fra de bedste intentioner, herunder ikke mindst at bevare lejren - også som et mindesmærke. Men med den seneste debat må det være åbenbart, at Frøslevlejren står i et vadested. Alle, som har med lejren at gøre, må gøre op med sig selv, om lejren fortsat først og fremmest skal være og opfattes som et nationalt mindesmærke, eller om den skal udvikle sig til først og fremmest at være og opfattes som en form for aktivitetscenter, hvor bygningerne tilfældigvis engang har været anvendt til at huse fanger. Såfremt man ønsker at bevare Frøslevlejren som først og fremmest et mindesmærke, må lejrens historie 1944-1945 naturligvis ikke trænges i baggrunden af andre budskaber, hvor prisværdige de end må være. Og et budskab som det, kursuscenteret har udsendt med føromtalt brochure, undergraver direkte stedets troværdighed som nationalt mindesmærke over bl.a. danske, som omkom af sult og sygdom i KZ-lejre i Tyskland. Noget ganske andet er, at hvis denne etiske grænse overskrides yderligere, vil lejren miste den sidste rest af autenticitet og den højtidelighed og respekt, som nødvendigvis må omgærde et mindesmærke, hvis det skal bevare sin tiltrækningskraft.

I stadsarkivernes grænseland

Kim Furdal

Fortid og Nutid december 1994, hefte 4, s. 386-391.

I dette indlæg rejser Kim Furdal spørgsmålet om, hvilken status kommunale arkiver og deres samlinger egentlig har, set i lyset af arkivloven, og gør opmærksom på det problematiske i at operere med begrebet kommunale arkiver, når hverken lovteksten eller bekendtgørelsen giver en anvendelig definition. Den aktuelle anledning til indlægget er en sønderjysk kommunes planer om at bortspare det biblioteksdrevne lokalarkiv.

Kim Furdal, f. 1959, cand.mag., leder af Institut for sønderjysk Lokalhistorie. Har bl.a. skrevet artikler og bøger om nyere tids byhistorie, kommunal administrationshistorie og Nordslesvigs genforening med Danmark.

Hvad er et kommunalt arkiv?

Da jeg for to år siden skrev en længere artikel om arkivloven og kommunerne var jeg ikke i tvivl.¹ Et offentligt kommunalt arkiv er et arkiv, der kan modtage kommunale arkivalier. I den forbindelse kommer man uundgåelig til at tænke på de såkaldte stadsarkiver, som bl.a. er oprettet i Ballerup, Esbjerg, Farum, Gentofte, Herlev, Kolding, Næstved, Odense og Søllerød. Her er liniernes klare og entydige, men sådan er det langt fra altid. Hvad med de mange biblioteksdrevne lokalhistoriske arkiver? Hvilken status har de i forhold til arkivloven? Det spørgsmål blev jeg for kort tid siden nødsaget til at tage stilling til. Anledningen var en aktuel sag, hvor et kulturudvalg i en Sønderjysk kommune arbejdede med planer om at spare en stilling på ti timer som leder af det biblioteksdrevne arkiv.

I arkivlovens § 4 stk. 1 hedder det, at: *Kommunerne kan oprette arkiver til behandling af en eller flere kommuners arkivalier*, og videre i samme paragraf stk. 2, at Statens arkiver skal samarbejde med de kommunale arkiver.

Loven indeholder ikke nærmere krav til disse arkiver, men kun en bemyndigelse til kulturministeren om at fastsætte nærmere regler om tilgængelighed til offentlige arkivalier, der er afleveret til kommunale arkiver.² Går man derefter til det opfølgende cirkulære, så fastslår det kun, at arkivlovens § 20-23 om tilgængelighed for offentlige arkiver også gælder for offentlige arkivalier i kommunale arkiver.³ Heraf kan det konkluderes, at de kommunale arkiver er underlagt de samme regler vedrørende tilgængelighed, som er gældende for det statslige arkivvæsen. Som en konsekvens af denne paragraf i bekendtgørelsen påhviler der de kommunale arkiver en forpligtelse til at foretage den fornødne pakning, ordning og registrering, så de kommunale arkivalier rent faktisk er tilgængelige for offentligheden.

Kommunale arkiver kan altså ikke anvendes som betegnelsen for et lukket magasinrum. Der skal foregå en målrettet aktivitet, der gør de kommunale arkivalier tilgængelige for andre end kommunens ansatte.⁴ Dermed er alt om de kommunale arkivers lovgivningsmæssige status også sagt.

Lokalarkivet i X Kommune

For at komme videre i problemstillingen kan der være grund til at blive mere konkret, og til det formål har jeg i det nedenstående gengivet vedtægterne for det lokalhistoriske arkiv i X kommune. I det pågældende tilfælde blev vedtægterne godkendt af X byråd i maj 1975. Stedet er med vilje anonymiseret for ikke at forplumre diskussionen. Spørgsmålet er, hvorvidt der her er tale om et kommunalt arkiv, der kan modtage arkivalier fra kommunens forvaltning.

X Bibliotek

Lokalhistorisk arkiv for X kommune.

Formål:

- § 1. Arkivet har til opgave at registrere og opbevare arkivalier, udklip, billeder, kort, tegninger og stemmeoptagelser m.m. til belysning af X kommunes historie.
- § 2. Arkivet er en del af X bibliotek. Udgifter vedrørende arkivets drift opføres på bibliotekets budget og regnskab, for så vidt som de er tilskudsberettigede efter biblioteksloven.
- § 3. Arkivets samlinger stilles til rådighed for offentligheden efter styrelsens nærmere bestemmelser. Klausuler med hensyn til ejendomsret og offentliggørelse af indsamlet materiale *skal* altid overholdes.
- § 4. Arkivet samarbejder med Lokalhistorisk Forening, landsarkiverne, andre lokalhistoriske arkiver og med andre beslægtede institutioner. Arkivet skal være tilsluttet "Sammenslutningen af lokalhistoriske arkiver". Arkivets arbejdsgruppe aflægger beretning på Lokalhistorisk forenings generalforsamling. Desuden kan arkivet i samarbejde med lokalhistorisk forening arrangere foredrag, udstil-

ling o.lign.

- § 5. *Styrelse og arbejdsudvalg:* Styrelsen udgøres af X kommunes udvalg for kulturelle anliggender, der er ansvarlig for arkivets drift. Styrelsen kan ansætte arkivar og anden medhjælp til udførelse af registreringsarbejde m.v. efter styrelsens nærmere bestemmelser.
- § 6. Styrelsen nedsætter et *arbejdsudvalg*, der er ansvarligt for det daglige arbejdes udførelse.
- § 7. *Arbejdsudvalget* består af: 1 medlem af "Udvalget for kulturelle anliggender", 1 medlem af lokalhistorisk forening og 1 repræsentant for biblioteket. Udvalget supplerer sig selv efter aftale med styrelsen.
- § 8. Arbejdsudvalget konstituerer sig selv og fastsætter sin forretningsorden.
- § 9. I tilfælde af arkivets ophør skal "Udvalget for kulturelle anliggender" i samarbejde med X bibliotek og "Landsarkivet i Aabenraa" træffe afgørelse om, hvad der skal ske med arkivets samling.

Afgørende for en definition af et kommunalt arkiv må være formålet med arkivet, ejerforholdet, placering af ansvaret for driften og arkivets finansiering. Formålet med arkivet i X kommune er bredt defineret uden specifikt at nævne de kommunale arkivalier. På den anden side udelukker formålsparagraffen ikke, at arkivet kan modtage kommunens arkivalier. Samtidig er det værd at bemærke, at vedtægernes paragraf 1 og 3 opfylder arkivlovens krav om at gøre afleverede arkivalier offentlig tilgængelige. Det pågældende arkiv er forpligtet til både at registrere arkivalierne og efterfølgende at stille dem til rådighed for offentligheden.

Ejerforholdet er udtrykkeligt fastslået, idet arkivet er en del af X bibliotek, der er en kommunal institution. Det kommunale ejerforhold slås også fast i arkivets ledelse, der udgøres af X

kommunes udvalg for kulturelle anliggender, som ikke alene har ansvaret for arkivets drift, men også ansætter arkivaren og arkivets øvrige personale. Ud fra disse kriterier mener jeg ikke, der på nogen måde kan være tvivl om, at der er tale om et kommunalt drevet arkiv, som kan modtage kommunens arkivalier.

Derimod kan det ikke spille nogen rolle, at det kommunale arkiv ikke på nuværende tidspunkt opbevarer eller modtager kommunens arkivalier. Der er intet i arkivloven, der forpligter kommunen til at aflevere sine arkiver til det kommunale arkiv. Det kunne f.eks. være tilfældet med en kommune, som hidtil har afleveret sine arkivalier til landsarkivet, men ved oprettelsen af et kommunalt arkiv fremover påregner at aflevere til dette, når arkivalierne har rundet de 30 år. I den forbindelse er det tankevækkende, at Statens arkiver hverken har ret eller pligt til at godkende vedtægterne for de kommunale arkiver. Det må derfor betragtes som tilstrækkeligt, at borgmesteren eller i dennes sted kommunaldirektøren underskriver en erklæring om, at det kommunale arkiv opfylder de minimalistiske regler for driften af et kommunalt arkiv. Det vil sige, at der foregår en målrettet aktivitet for at gøre arkivalierne offentlig tilgængelige. Omfanget af denne aktivitet er i den forbindelse Statens arkiver uvedkommende. At det for X kommunes vedkommende kun drejer sig om ti timer om ugen kan ikke rokke ved arkivets status.

Kommunale arkiver er i arkivlovens forstand offentlige arkiver. Det er derfor værd at bemærke, at offentlige arkiver i bemærkningerne til loven er ganske snævert defineret: *Offentlige arkiver er institutioner, der som primær opgave skal indsamle og bevare offentlige arkivalier af hensyn til borgernes retssikkerhed, det offentliges dokumentationsbehov samt af kulturelle og forskningsmæssige grunde.*⁵ Bemærk i øvrigt, at definitionen ikke nævner til-

gængeliggørelsen af arkivalierne som en del af de offentlige arkivers formål. Det er imidlertid særdeles tvivlsomt, hvorvidt denne definition er anvendelig, når det drejer sig om kommunale arkiver.

Problemstillingen er snævert forbundet med spørgsmålet om, hvad man overhovedet forstår ved en aflevering. I arkivloven defineres en aflevering således, at ansvaret for den fremtidige bevaring dermed overgår til det offentlige arkiv. Kommunens ledelse kan imidlertid i kraft af sin ret til at lede og fordele arbejdet på et hvilket som helst tidspunkt pålægge den kommunalt ansatte, herunder også den kommunalt ansatte arkivleder, ansvaret for de kommunale arkivalier. I dag ser vi ofte, at det er førsteårseleven eller tilfældige langtidslidende, der passer arkivet. Skulle nogen være i tvivl om dette, ligger jeg inde med adskillige interessante eksempler.

På tilsvarende vis kan kommunens ledelse frit placere kommunens arkivalier i det kommunale lokalhistoriske arkivs magasiner, så længe det opfylder arkivlovens krav til opbevaring. I praksis betyder dette, at kommunen fra dag til dag uhindret kan flytte de kommunale arkivalier ind i arkivets magasiner, såfremt magasinet ligger i en kommunal bygning. For den sags skyld også fjerne dem igen fra arkivets magasin, hvis man ønsker det. Heri gives ingen begrænsninger, så længe arkivalierne ikke lider skade eller placeres i rum, der er tilgængelige for andre end kommunens ansatte. I praksis kan man komme ud for den situation, at det kommunale arkiv har magasiner på rådhuset ved siden af kommunens magasiner, hvor der opbevares ikke offentlig tilgængelige kommunale arkivalier. Er der så tale om en aflevering, når rådhusbetjenten på kommunaldirektørens foranledning flytter en del af kommunens arkivalier ind i arkivets magasinrum ved siden af for at skaffe plads?

I bemærkningerne til arkivloven på-

peges betydningen af en regulering af, hvorledes afleveringen til offentlige arkivinstitutioner skal finde sted.⁶ Ser man efter i arkivloven, så er bestemmelserne ubrugelige, når man i den konkrete situation skal fastslå, hvornår der har fundet en aflevering sted til det kommunale arkiv. Arkivbekendtgørelsen er næsten larmende tavs vedrørende kommunale afleveringer, og i den efterfølgende vejledning er der kun taget stilling til kommunernes afleveringer eller deponeringer af deres arkivalier hos selvejende lokalhistoriske arkiver.

Kommunale arkivalier

Problemstillingen omkring de biblioteksdrevne arkiver bliver imidlertid først rigtig speget, når man ser på arkivaliernes status. Ifølge bemærkningerne til arkivloven defineres begrebet offentlige arkivalier: *Ved offentlige arkivalier forstås arkivalier, der tilhører offentlige myndigheder, og er blevet til eller tilvejebragt i forbindelse med en offentlig institutions eller dens medarbejderes tjenstlige virke.*⁷ Tages denne definition for pålydende, så er de arkivalier, som et biblioteksdrevet lokalhistorisk arkiv indsamler, offentlige arkivalier. Det vil sige, at de indsamlede arkivalier, foreningsarkiver, personarkiver, virksomhedsarkiver, billedsamlingen m.v. er underlagt samme bestemmelser som kommunens øvrige arkivalier. De indsamlede arkivalier er i det øjeblik, de indkomstregistreres, resultatet af en kommunal aktivitet og derved samtidig kommunal ejendom. Vi kommer dermed i den paradoksale situation, at de tidligere private arkivalier i og med afleveringen til det biblioteksdrevne arkiv bliver offentlige arkivalier, der skal behandles efter arkivlovens bestemmelser om offentlige arkivalier. Som sådan skal de enten opbevares af kommunen eller overdrages til Statens arkiver. De

kan altså ikke overdrages private foreninger, hvilket betyder, at kommunen ikke ved en eventuel nedlæggelse af det biblioteksdrevne arkiv kan overdrage de "lokalhistoriske arkivalier" til den lokalhistoriske forening eller arkiv i lokalområdet! Til gengæld kan kommunen pakke arkivet ned og opbevare de lokalhistoriske arkivalier under samme forhold som de øvrige kommunale arkivalier! De lokalpatriotiske kræfter kan i den situation kun se til. I den forbindelse er det også spørgsmålet, hvorvidt kommunen ved en eventuel aflevering til det pågældende landsarkiv skal betale for registrering og opbevaring af de "lokalhistoriske arkivalier" på lige fod med kommunens øvrige arkivalier. Derimod er det mig ikke muligt at vurdere, hvorvidt dette også spiller ind på selve arkivets juridiske status, men da det biblioteksdrevne arkiv registrerer og dermed gør kommunale arkivalier offentlig tilgængelige, så er Statens arkiver også forpligtet til at samarbejde med de biblioteksdrevne arkiver på lige fod med stadsarkiverne.

Nu kunne man indvende, at mine overvejelser vedrørende arkivaliernes offentlige status kun er udtryk for en vinkelskrivers juristeri, men hvad ville konsekvensen være, hvis dette ikke var tilfældet? De økonomisk trængte kommuner ville givet se med interesse på, at man dermed havde skabt den første undtagelse fra arkivlovens § 7, hvorefter *myndighedernes behandling af arkivalier i kapitel 3-5 gælder for al virksomhed, der udøves af den offentlige forvaltning og domstolene*. Herfra kunne der muligvis trækkes paralleller til arkivalier på andre kommunale institutioner, som kommunerne ikke ønsker omfattet af arkivloven, bl.a. for at foretage pladsbesparende kassationer.

En anden konsekvens kunne være, at de kommunalt indsamlede arkivalier ville befinde sig i et juridisk tomrum med en status, der kunne sidestilles med bøgerne på kommunernes bibliote-

ker. Konsekvenserne er indlysende, og jeg behøver i den forbindelse kun at nævne, hvorledes bibliotekerne efter et stærkt folkeligt pres er begyndt at sælge ud af deres udtjente eller forældede bøger. Inden vi kører denne skrækvision for langt ud, skal man dog huske på, at de fleste lokalhistoriske arkiver som i det ovenstående eksempel tilskyndet af SLA har en paragraf, som regulerer situationen i tilfælde af, at arkivet bliver nedlagt. Selv betragter jeg ikke sidstnævnte situation som sandsynlig, men nok som principielt mulig.

Værre er det imidlertid, at kommunen ved at lukke et biblioteksdrevet arkiv kan gøre de indsamlede arkivalier utilgængelige for lokalsamfundet, de foreninger, privatpersoner og virksomheder, der har afleveret arkivalierne i sikker forvisning om, at de blev offentlig tilgængelige. Hvad gør man f.eks. i den situation, hvor en forening vil se sine arkivalier i forbindelse med et foreningsjubelæum? Vil man da henvise til, at der nu er tale om kommunale arkivalier, der ikke længere er offentlig tilgængelige? Hvad med familien Jensen, der har afleveret deres familiearkiv med en større fotosamling? De er med lukningen af det biblioteksdrevne lokalhistoriske arkiv juridisk udelukket fra at se deres eget privatarkiv, medmindre der ved afleveringen er truffet en særlig aftale. Det var næppe, hvad onkel Henrik havde tænkt sig, da han afleverede arkivet. Lukningen af blot ét biblioteksdrevet arkiv kan derfor meget let ryste tilliden til de lokalhistoriske arkiver. Alternativet er naturligvis at aflevere arkivet til det relevante Landsarkiv, men var det givernes ønske, da de afleverede deres arkivalier? Udsigten vil givet få det til at gibbe hos mange af bidragsyderne til arkivet, men måske også skubbe på for en genåbning af arkivet. Dertil føjer sig spørgsmålet om statens ressourcer til at modtage de "lokalhistoriske arkivalier" fra kommu-

nerne og ikke mindst betalingen for opbevaring og eventuel registrering.

Jeg skal ikke give nogen løsning på problemet, men blot gøre opmærksom på de konsekvenser og eventuelle problemer, som følger i kølvandet af den kommunale arkivvirksomhed.

Afrunding

Ud fra ovenstående betragtninger er det min opfattelse, at et biblioteksdrevet arkiv med en juridisk status som her skitseret er et kommunalt arkiv. At definere et offentligt arkiv, som det er gjort i bemærkningerne til loven, lader sig ikke opretholde på det kommunale område. Definitionen er gennemhullet som en si af ledelsens ret til at lede og fordele arbejdet. En anfægtelse af denne vil næppe vække begejstring i Kommunernes Landsforening endsige andre Arbejdsgiverforeninger. I det daglige arbejde betyder det, at arkivlederen i denne type arkiver med meget kort varsel (fra dag til dag) kan stå med ansvaret for kommunens arkivalier og for den sags skyld hurtigt miste arkivalierne igen. Et kommunalt arkiv er en særdeles labil konstruktion. Dermed er det samtidig sagt, at de såkaldte stadsarkiver langt fra er den eneste måde at organisere den kommunale arkivvirksomhed på. Statens arkiver er altså fremover nødsaget til at samarbejde med en langt større gruppe af kommunale arkiver end dem, som i dag er repræsenteret i Stadsarkivarforeningen.

Hvad så med arkivet i X kommune? Ja, kommunen kan til enhver tid nedlægge sit arkiv. Der er kun at tale for den gode sag, men det er som bekendt svært i sparetider.

Noter:

1. Kim Furdal: Arkivloven og kommunerne.

- Nogle betragtninger, *Arkiv* 14, 1993, s. 180–199.
2. Lov nr. 337 af 14 maj 1992 om offentlige arkiver § 27.
 3. Kulturministeriets bekendtgørelse nr. 857 af 21. oktober 1992 § 15 stk. 1.
 4. Furdal 1993 (se note 1), s. 188.
 5. *Vejledning om arkivlovgivningen*, Kommunernes Landsforening 1993, s. 60.
 6. Sst., s. 46.
 7. Sst., s. 60.

Penge er vel penge værd?

Hans Jørgen Marker

Fortid og Nutid december 1994, hefte 4, s. 392-395.

I sit svar på Ole Degns debatindlæg »Pas på skillingerne!« (*Fortid og Nutid* 1994, s. 70-73) argumenterer Hans Jørgen Marker for, at det ikke er muligt at finde en fast værdimåler til omregning af prisserier fra 1600-tallet. Udsvingene i prisen på sølv og de deraf følgende ændringer i mønternes indbyrdes kurs gør, at man får forskellige resultater, alt efter om man regner i rigsdaler eller i skillingsmønt. På grundlag af samtidens regnskabspraksis peger han på skillingsmønten som den bedste værdimåler, dersom man interesserer sig for pengenes faktiske købekraft.

Hans Jørgen Marker, f. 1950, cand.mag. i historie og matematik, Aarhus Universitet. Universitetslektor (fra 1993 arkivar) ved Dansk Data Arkiv i Odense siden 1984.

På et eller andet tidspunkt efter 1. maj 1611 skulle Koldinghus lensregnskab 1610/11 gøres op. En af de tre skrivere blev sat til at overføre ultimo-beholdningerne fra regnskabsåret 1609/10 til primobeholdninger i 1610/11. Slottet havde mange gode sager, der var 7 læster 3 tønder 1 fjerding og 10 stobe svendeøl, 113 en halv side og et halvt stykke flæsk og så videre. Det var alt sammen enkelt nok, opgivelserne i slutningen af det gamle regnskab skulle overføres til de samme mængder i det nye regnskab. Men i beholdningen var der også nogle penge. I 1609/10-regnskabets ultimo var anført, at der lå 659½ daler 1½ mark og ½ skilling. Så de skulle altså over i 1610/11 regnskabets primo og det med den samme værdi. Det spegede heri var, at den 3. april 1610 var rigsdalerens skillingsstal ændret fra 68 til 74. 1609/10 regnskabet var gennemført med det skillingsstal, der var gældende, da regnskabet startede. Problemet var udskudt til overgangen til nyt regnskabsår. I slotskisten lå der altså en stak penge. Der har nok været både toskilling og markstykker og måske også nogle rigtige rigsdalere *in specie*. Der

var altså rigtig mange muligheder for at foretage omregningen. Man kunne for eksempel sortere alle mønterne og tælle dem op igen efter de nye regler, hvor dalerstykkerne og markstykkerne var rykket op i pris i forhold til skillingerne og toskillinger og alt det andet skrammel. Man kunne også sige, at en rigsdaler var en rigsdaler, skillemønten var kun brøkdele af rigsdaleren. Med 68 skilling på daleren udgjorde de 659½ daler 1½ mark og ½ skilling altså 659 15/17 daler. Med 74 skilling på daleren blev 15/17 daler til 3 mark 9 27/34 skilling. Det samlede beløb ville så blive 659½ daler 1 mark 9 27/34 skilling.

Det er tydeligvis ikke det, slotsskriveren har gjort. Der står et andet tal i primobeholdningen for 1610/11. Der står 606 daler 1 mark og 9½ skilling. Revisionen er enig i denne fremgangsmåde, idet revisionspåtegningen siger *Kommer overens med næste forgangens års beholdning*.¹

Det, slotsskriveren har gjort, er, at han har regnet pengebeholdningen om til 44.872 skilling, som så igen er delt op til 606 daler á 74 skilling, 1 mark á 18½ skilling, og en rest på 9½ skilling. For

slotsskriveren og rentekammeret var skillingen altså det konstante mål i denne situation. Rigsdaleren var den afledede størrelse.

Rigsdaleren var hovedmønten i 1610 og derfor den mønt, hvorudfra mønternes sølvindhold var defineret. De andre mønter havde ringere sølvindhold i forhold til deres pålydende. Der kan ikke herske tvivl om, at det 17. århundredes mennesker mente, at pengene havde deres værdi, fordi der var sølv i dem. Det er ikke vanskeligt at finde eksempler på forargelse over dårlige møntemissioner i datiden.² I vore oplyste tider forholder det sig meget anderledes, vi modtager ubekymret betalinger i danske kroner, for hvilke guldindløseligheden har været permanent suspenderet i mere end et halvt århundrede.³ Der er altså en klar forskel i opfattelse af begrebet penge mellem 1600-tallets mennesker og nutidens mennesker. Denne forskel i opfattelse stiller os som historikere over for et vigtigt problem, som Ole Degn gør ret i at påpege i sit debatindlæg i *Fortid og Nutid*.⁴

Ole Degn refererer i sit indlæg til min artikel »Historiske Massekilder«,⁵ som imidlertid havde et lidt andet sigte. Jeg havde derfor ikke i artiklen fremført nogen argumentation for den valgte beskrivelse af 1600-tallets pengeforhold. Det skal jeg nedenfor søge at råde bod på.

Mønternes sølvindhold

Der var forskel på sølvindholdet i de forskellige mønter. Hvis man for eksempel ser på møntemissionerne i 1597, hvor der faktisk blev slået rigsdalere, vil 1 rigsdaler indeholde 26,085 gram sølv, medens 4 mark indeholder 23,956 gram sølv, 8 otteskillinger indeholder 23,952 gram sølv, 32 toskillinger indeholder 23,392 gram sølv, 64 enskillinger indeholder 21,248 gram sølv og 192 hvide indeholder 20,16 gram sølv.⁶ Man

kan således ikke vide hvor meget sølv, der er medgået i en given transaktion, medmindre man ved præcis hvilke mønter, der er anvendt til betalingen.

Når skillingstallet i rigsdaleren blev forøget igennem begyndelsen af det 17. århundrede, var motivationen her i landet, at det samme var sket i Nordtyskland.⁷ Imidlertid var den umiddelbare virkning, at der skete en udligning af sølv mængden i rigsdaleren som specie og rigsdaleren i mønt. 66 skilling som slået i 1597 indeholder 21,912 gram sølv eller, sagt på en anden måde, en rigsdaler fra 1597 indeholder lige så meget sølv som 78,6 skilling fra samme tid. Når skillingstallet i daleren forøges, må sølvindholdet i skillingen altså sænkes, for at værdiforholdet mellem mønterne kan opretholdes. I møntforordningen af 25. juni 1602 er der da også sket en sådan tilpasning, idet enskillingens sølvindhold er sat ned fra 0,332 til 0,295 gram.⁸ Ved denne forordning er sølvindholdet i 66 enskillinger således 19,47, hvilket giver en betydelig overkompensation. Ved de følgende møntforordninger fortsættes denne overkompensation med varierende styrke, indtil rigsdaleren i 1625 er på 25,882 gram sølv *in specie* og 13,824 gram sølv som 96 enskillinger. Føringelsen er særlig drastisk for enskillinger; for fireskillinger og for visse toskillinger er der faktisk tale om, at rigsdaleren i 1619 indeholder mere sølv i disse sorter end *in specie*.⁹

Samtidens handlende har dog næppe haft rede på mønternes indbyrdes forskellige sølvindhold. De handlende har konsekvent krævet opgæld for at omveksle en specie med den lov befalede mængde skillingsstykker. Et eksempel herpå er, at de handlende i København i 1625 forlangte opgæld på en- og toskillinger. I medfør af ovenstående kunne det være naturligt for enskillingens vedkommende, men en rigsdaler i toskillinger indeholdt faktisk mellem 24,027 gram og 28,032 gram sølv. Der

var altså absolut mulighed for, at en rigsdaler i toskillinger ville indeholde mere sølv end en rigsdaler *in specie*, og trods dette forlangtes der opgæld.¹⁰ Det er et sigende eksempel på, at datidens handlende ikke vurderede mønterne efter deres sølvindhold, men derimod efter deres pålydende.

Rigsdalerne som betalingsmiddel

Møntcirkulationen i 1600-tallets første halvdel har vi kun sporadisk kendskab til. Derimod har vi et udmærket kendskab til periodens udmøntninger, idet de forskellige møntmestre naturligvis skulle aflægge regnskab for deres aktiviteter. Det er påfaldende, at rigsdaleren i tiden før 1624 optræder med en betydelig underhyppighed i udmøntningen. Efter sølvfundet i Kongsberg 1623 øges rigsdalerudmøntningen, men den er stadig relativt ringe i forhold til udmøntningen af skillemønt.¹¹ Denne underhyppighed kunne man se som ond vilje fra møntherrens side, idet man jo i reglen fik flere penge ud af en given sølv mængde, når man møntede den til skillemønt frem for specier. Nøjagtig den samme begrundelse kunne dog også bruges for, at det var et udtryk for ansvarlighed, idet man med den begrænsede mængde sølv, der var til rådighed, skulle tilgodese den nødvendige pengecirkulation i samfundet. Den sidste argumentationsmåde må dog indrømmes at være noget anakronistisk. Uanset begrundelsen herfor er det tydeligt, at rigsdalere i første fjerdedel af 1600-tallet må have været temmelig sjældne, og at man altså skal forvente, at de penge, der var i brug, bestod af de andre mønter, især skillingsmønterne.

Pengenes værdi

Indtil et stykke ind i dette århundrede var det en udbredt opfattelse, at penge

var penge værd. Altså at pengene havde deres værdi, fordi de i påkommende tilfælde ville kunne indløses til en ædelmetalækvivalent. Efter at indløseligheden af de af Nationalbanken udstedte sedler blev permanent suspenderet i 1930'erne, må en sådan opfattelse vel nærmest regnes til folketroen. I forrige århundrede var det imidlertid en almindelig udbredt opfattelse også blandt historikere, at pengene havde deres værdi i kraft af det ædelmetal, de modsvarede. Følgelig skulle prissammenligninger over længere tidsintervaller kunne foretages ved at udregne ædelmetalækvivalenten af hovedmønten og omsætte priserne efter dette forhold.¹² Når man behandler første halvdel af det 17. århundrede, er dette temmelig enkelt at gøre, idet rigsdalerens sølvindhold i denne periode er meget konstant. Hvis man altså omregner priserne til rigsdaler, har man samtidig tilnærmelsesvis omregnet dem til en fast ædelmetalækvivalent i hovedmønten. Hvis man vil gøre udregningen helt meningsløs, kan man endda omregne priserne til nutidspriser efter den aktuelle sølvpris. Man ville så finde ud af, at man i 1620'erne kunne købe en ko for 87 kr., medens en daglejer arbejdede en dag for 5 kr.¹³ De absurde tal viser naturligvis blot, at sølv er en vare, der ligesom andre varer har en pris. Derfor vil en måling af værdi ved hjælp af sølvprisen blive forvrænget med sølvprisens forandring.

I sin disputats foreslår Ole Degn da også en anden værdimåler. Han mener, at værdien af en rigsdaler fra 1600-årenes midte må svare til cirka 600 kr. Dette tal når han frem til gennem en sammenstilling af håndværkerdaglønnen i 1600-tallets midte med 1980'ernes begyndelse.¹⁴ Berettigelsen af en sådan sammenstilling forudsætter naturligvis, at værdiskabelsen i en arbejdsdag er konstant. Det er derfor sært, at Ole Degn vælger denne model, når han netop har gjort opmærksom på, at produktiviteten på den tid var svingende og lav

sammenlignet med nutidens produktivitet.

Det er således ikke enkelt at finde et brugbart mål for pengenes værdi i det 17. århundrede. Som jeg ovenfor har redegjort for, brugtes pengene også dengang efter deres pålydende og ikke efter deres ædelmetalindhold. Når man således vil måle prisernes forandring, må det være over for de pengebeløb, der medgik for at betale en given vare-mængde. Over et kortere tidsrum, hvori der ikke sker drastiske produktivets- og markedsforskydninger, kan man arbejde med et fast vareudvalg. Over længere tidsrum må man opnå prisindekset ved at sammensætte kortere, overlappende indeks. Imidlertid står det så tilbage for første fjerdedel af 1600-tallet at afgøre, om rigsdaleren eller skillingen er det sande pengemål. Man kunne naturligvis helt skyde problemet til side, idet kursen mellem de to mønter er kendt og en prisudvikling regnet i den ene størrelse hurtigt og enkelt kan omregnes til den anden. Imidlertid bliver problemet mere betydningsfuldt, når de beregnede prisudviklinger skal bruges til en samlet vurdering af prisudviklingen over længere tid. Inflationen målt i skilling bliver større end inflationen målt i rigsdaler. Eksemplet fra Koldinghus er vigtigt til at afgøre denne usikkerhed. Her er jo netop tale om, at et lille stykke værdiudvikling skal beregnes, og det, der vælges som den faste størrelse, er skillingen. Tilsvarende får vi at vide, at alle private pengeberegninger i Ribe skete i sletdaler, som stod i et konstant forhold til skillingen, snarere end rigsdaler.¹⁵ Det er vel heller ikke underligt, at skillingen, som faktisk fandtes i virkeligheden, var det foretrukne pengemål i praksis. Det be-

tyder, at vi også bør bruge skillingen som basismålet, når undersøgelsesområdet er prisudviklingen ved private transaktioner. Ved andre undersøgelsesområder kan forholdene betinge et andet valg.

Noter:

1. Birgitte Dedenroth-Schou, udg.: *Koldinghus Lensregnskab 1610–11*, 1984, s. 15 f.
2. Adskillige eksempler findes hos J. Wilcke: *Christian IV's Møntpolitik 1588–1625*, 1919, s. 31 ff.
3. Bekendtgørelse 344, 22. december 1937. Se W. E. von Eyben m. fl., red.: *Karnovs Lovsamling* 9. udgave, 1978, bd. 2, s. 2367.
4. Ole Degn: Pas på skillingerne!, *Fortid og Nutid* 1994, s. 70–73.
5. Hans Jørgen Marker: Historiske Massekilder, *Fortid og Nutid* 1993, s. 265–283.
6. Wilcke (se note 2), s. 60.
7. Erslev, Kristion: *Aktstykker og oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid* 1, 1883–1890, s. 111 f. Jeg har behandlet dette spørgsmål nøjere i: Sletdalerbegrebet i første fjerdedel af 17. århundrede, *Historie, Jyske Samlinger*, Ny Række 15, 1985, s. 634.
8. Wilcke (se note 2), s. 65.
9. Sst., s. 236.
10. Sst., s. 237 f.
11. Sst., s. 225.
12. Et eksempel på denne praksis ses hos Axel Nielsen: *Dänische Preise 1650–1750, Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, Dritte Folge 31, Jena 1906, s. 330 ff.
13. Børsen 7. marts 1994 angiver prisen på Londons børs 4. marts for en Troy ounce sølv til 5,18 US\$. Samme dag var Nationalbankens dollarkurs 669,70. Rigsdaleren slået i 1597 indeholdt 26,095 gram sølv (Wilcke, s. 60 – se note 2). En Troy ounce er 31,1 gram. Med lidt regneri får man så rigsdalerens sølvværdi til kr. 29,093.
14. Ole Degn: *Rig og fattig i Ribe*, 1981, s. 36.
15. Sst., s. 37.

Litteratur og national identitet i den dansk-tyske grænseregion

En kommentar til Anne Knudsens artikel: *Slesvig – et skoleeksempel*

Henrik Becker-Christensen

Fortid og Nutid december 1994, hefte 4, s. 396-398.

I anledning af Anne Knudsens artikel i *Fortid og Nutid* om "Slesvig – et skoleeksempel" (*Fortid og Nutid* 1994, s. 173–180) gør Henrik Becker-Christensen indsigelse mod det billede, der deri bliver tegnet af litteraturen om den nationale udvikling i Sønderjylland. Samtidig gør han opmærksom på, at befolkningen i Nord- og Sydslesvig ikke kan betegnes som slesvigere.

Henrik Becker-Christensen, f. 1950, dr.phil., direktør ved Institut for grænseregionsforskning, Aabenraa.

I *Fortid og Nutid* juni 1994, hefte 2, side 173-180, har Anne Knudsen skrevet en artikel om *Slesvig – et skoleeksempel*. Det bliver her påpeget, at de store nationale problemer i Europa gør det værd at rekapitulere, hvordan man fandt frem til en holdbar løsning på den nationale konflikt i Nord- og Sydslesvig. Det er ifølge Anne Knudsen tiltrængt, fordi danskerne siden 1960'erne ikke har interesseret sig for denne problemstilling – ikke kun fordi der var fundet en fredelig løsning, men også fordi *vi i de seneste 30 år ganske enkelt ikke har villet høre om sagen*.

Anne Knudsen anfører sig selv som et eksempel på det sidstnævnte udsagn. Åbenhjertigt skriver hun, at en skoleekskursion til Sydslesvig i 1960'erne efterlod indtrykket af det danske mindretals talsmænd som *fanatikere med vilde øjne*. Resultatet var, at al snak om Sydslesvig og den nationale udvikling i grænselandet blev oplevet som absolut fortid. Hun konstaterer, at det har det været siden.

Anne Knudsen har uden tvivl ret i, at danskere, der er født efter 1945, i det

store og hele ikke har interesseret sig for den nationale udvikling i Sønderjylland og dermed, som hun konstaterer, er dybt uvidende om nationale mindretal og de problemer, der knytter sig til grænseregioner. Det er derfor glædeligt, at Anne Knudsen – ligesom mange andre – nu under indtryk af den europæiske udvikling er blevet opmærksom på de løsningsmodeller, vi kender fra Sønderjylland, og rekapitulerer dem for en bredere kreds. Artiklen ægger imidlertid til modsigelse på to punkter. Det ene gælder den historiske forskning omkring Sønderjylland og den litteratur, der knytter sig hertil. Det andet gælder opfattelsen af den nationale identitet nord og syd for grænsen, hvor Anne Knudsen har genoplivet de heden-gangne slesvigere.

I artiklen om *Slesvig – et skoleeksempel* skriver Anne Knudsen, at der findes en omfattende historisk forskning i slesvigske anliggender, men det tilføjes, at man kun kan orientere sig i den, *hvis man er ihærdig nok*. Som forklaring herpå anføres, at det er helt karakteristisk, at *værkerne udkommer i det om-*

råde, de beskriver, og ikke på hovedstadsforlag. Det tilføjes, at med få undtagelser er hele diskussionen så åbenlyst beregnet på et allerede informeret fagmiljø, at man kvier sig ved at låne bøgerne ud til ikke-historikere, endsige anbefale dem til den videbegærlige ungdom. Dette synspunkt bliver i den indledende præsentation af Anne Knudsen's artikel suppleret med et udsagn om, at den hjemlige litteratur om spørgsmålet har ... svært ved at nå ud over en indforstået, sønderjysk tradition. Det er ifølge Anne Knudsen skade, eftersom viden om sagen netop burde udbredes til dem, der ikke ved noget om den, men som i øjeblikket er mere interesserede, end tilfældet længe har været.

Det var jo "eine grausame Salbe" – som tyskerne siger – mod den sønderjyske litteratur og de forskere, der trods den omtalte manglende interesse i "det gamle land" længe har beskæftiget sig med den nationale udvikling i landsdelen. Er denne kritik nu rimelig?

Som nævnt mener Anne Knudsen, at hele diskussionen med få undtagelser så åbenlyst [er] beregnet på et allerede informeret fagmiljø. Af note 2 i Anne Knudsen's artikel fremgår det, at det navnlig drejer sig om to disputatser (herunder bl.a. undertegnedes), to licentiatafhandlinger og tre andre bøger, der falder ind under kategorien grundforskning.¹ Det virker unægtelig lidt som for smed at rette bager. Bøger af den nævnte karakter har et klart videnskabeligt sigte og er dermed af særlig interesse for et "fagmiljø" eller folk, der har et vist forhåndskendskab til emnet. Det gælder også Anne Knudsen's egen disputats om *En Ø i Historien. Korsika. Historisk antropologi 1730–1914* (1989), hvor bl.a. de mange franske og engelske citater nok virker afskrækkende på førstegangslæseren.

Man kan ikke forvente, at disputatser og licentiatafhandlinger skal være det første, som den videbegærlige ungdom kaster sig over. Den vil naturligt ty til

en lettere kost i form af oversigtsværker eller bredere anlagte afhandlinger, som giver en indføring i emnet og mulighed for at gå videre, hvis man vil vide mere. Der er til dette formål i de senere år udkommet en lang række bøger og artikelsamlinger, der fuldt ud dækker behovet for en bredere formidling omkring det sønderjyske spørgsmål – men som Anne Knudsen ikke nævner. De vil blive nærmere omtalt nedenfor.

Som nævnt beklager Anne Knudsen, at de ovenfor omtalte bøger ikke er udgivet på hovedstadsforlag. Det er en besynderlig anke. Hvad enten bøgerne bliver udgivet på forlag i Sønderjylland, på Odense Universitetsforlag eller andre steder, kan de skaffes over hele landet og behøver ikke at være mere ukendte af den grund. Der er således ikke forskel på den ihærdighed, der skal udvises med at finde bøgerne, om de udkommer i København eller i provinsen – arbejdet er det samme, hvad enten man henvender sig i boghandlen eller på biblioteket. Dansk Bogfortegnelse, diverse bibliografier, bibliotekernes kataloger og databaser, den fælles folkebiblioteksdatabase og de videnskabelige bibliotekers registreringer gør det overkommeligt at orientere sig om den foreliggende litteratur. Ved hjælp af søgeord som "Slesvig", "Sønderjylland", "tyske mindretal" etc. samt kombinationer heraf kan man også let skaffe sig et overblik over nyere udgivelser.

Når det kommer til stykket, er litteraturen om de nationale forhold i Sønderjylland da også meget større og mere bredt funderet, end det fremgår af Anne Knudsen's artikel. Da de sønderjyske erfaringer igen er blevet aktuelle, er det relevant at nævne nogle eksempler herpå.

Ikke-historikeren og den videbegærlige ungdom kan med stor fordel ty til Troels Finks to bøger *Rids af Sønderjyllands historie* og *Sønderjylland siden genforeningen i 1920* (Schultz forlag, 1943 og 1955). I de to bøger er der lagt

særlig vægt på den nationalpolitiske udvikling. Det samme gælder Lorenz Rerups bog om *Grænsen. Fra grænsekamp til sameksistens* (Det Udenrigspolitiske Selskabs skrifter, 1969) og det bredt anlagte værk om *Slesvig og Holsten efter 1830*, der udkom på Politikens Forlag i 1982. Specielt til skolebrug må fremhæves Gottlieb Japsens bog om *Dansk og tysk i Sønderjylland* (Gyldendal, 1979), hvor kilder og billedtekster giver en god indføring i den nationale problematik. Tilsvarende kan den mere erfarne læser få udbytte af bøger som Kim Salomons *Konflikt i grænseland. Sociale og nationale modsætninger i Sønderjylland 1920–33* (Gyldendal, 1980) og Johan Peter Noacks bog om *Det tyske mindretal i Nordslesvig under besættelsen* (Dansk Udenrigspolitisk Instituts skrifter, 1974). Endelig er der grund til at omtale tidsskriftet *Vandkunsten*, der i 1992 udsendte et dobbelt-nummer med titlen: *Slesvigsk grænse-lære. En model for mindretal og modsætninger i nationernes Europa?* På 300 sider får man her gennem de mange artikler et væld af informationer om emnet.

De nævnte bøger er kun et lille udpluk af den righoldige litteratur om den nationale udvikling i Sønderjylland. De er imidlertid med til at vise, at der ikke er grund til at male med så mørke farver, som Anne Knudsen gør i sin artikel. Tilmed udmærker de sig alle ved at tilgodese ønsket om, at den historiske forskning i slesvigske anliggender skal udkomme på *hovedstadsforlag*.

I artiklen om *Slesvig – et skoleeksempel* fremkommer Anne Knudsen med nogle overvejelser om det slesvigske nationalitetsspørgsmål som et typisk eksempel på minoritetsproblemer. De skal ikke kommenteres nærmere her. Det skal kun bemærkes, at den kilde, som Anne Knudsen henviser til (side 178, note 14), ikke giver noget belæg for, at det specielt var *de unge fattige* hjemmetyskere i Nordslesvig, der blev på-

virket af nazismen i begyndelsen af 1930'erne. Socialt set var det inden for mindretallet langt bredere kredse, der også omfattede velstående gårdejere.

Derimod er der grund til at hæfte sig ved afslutningen på artiklen, hvor Anne Knudsen skriver, at *hvor meget man end mobiliserer for dansk og tysk, er både nord- og sydslesvigerne nok mest – slesvigerne*. Det er grundlæggende forkert. Enhver, der beskæftiger sig mere indgående med den nationale udvikling i Sønderjylland og den nationale identitetsfølelse, ved, at sønderjyderne i de sidste menneskealdre ikke har følt sig som slesvigerne – det var ikke tilfældet 1918–1920 og er det heller ikke i dag. De, der 1914–1918 havde kæmpet for en sag, der *ikke vedkom dem*, var netop dem, der ønskede at stemme sig hjem til Danmark.

Man kan i Nordslesvig i dag nok føle sig som sønderjyde, men det er med et dansk eller med et tysk fortegn. Tilsvarende forholder det sig syd for grænsen. En fælles "slesvigsk" identitetsfølelse hen over 1920-grænsen findes ikke.

Noter:

1. Johan Peter Noack: *Det danske mindretal i Sydslesvig 1920–1945* bd. 1–2, Institut for grænseregionsforskning, Aabenraa 1989; Henrik Becker-Christensen: *Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920–1932* bd. 1–2, Institut for grænseregionsforskning, Aabenraa 1990; Hans Schultz Hansen: *Danskheden i Sydslesvig 1840–1918 som folkelig og national bevægelse*, Studiefællesskabet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg 1990; Inge Adriansen: *Fædrelandet, folkeminderne og modersmålet. Brug af folkeminder og folkesprog i nationale identitetsprocesser – især belyst ud fra striden mellem dansk og tysk i Sønderjylland*, Amtsmuseumsrådet for Sønderjylland, Sønderborg 1990; Johan Peter Noack: *Det sydslesvigske grænseproblemer 1945–1947* bd. 1–2, Institut for grænseregionsforskning, Aabenraa 1991; Henrik Becker-Christensen: *Dansk mindretalspolitik i Nordslesvig*, Institut for grænseregionsforskning, Aabenraa 1984.

Anmeldelser

Frits Nicolaisen, red.: Gammel Estrup. Randers Amts Historiske Samfunds Herregårdsserie nr. 3, 1993. 220 s., 248 kr. (medlemmer 186 kr.).

Randers Amts Historiske Samfund har tidligere udgivet monografier om godserne Fusingø og Rosenholm (anmeldt i *Fortid og Nutid* 1990, s. 226, og 1992, s. 61). Dette tredje bind i herregårdsserien omhandler Gammel Estrup, hvis historie følges fra de første oplysninger om godset i 1300-tallet frem til dets opløsning i 1920'erne og oprettelsen af Jyllands Herregårdsmuseum.

Bogen om Gammel Estrup følger mønstret fra de to tidligere godsmonografier. I bogens i alt ni kapitler, der er skrevet af fagfolk på hver deres felt, får vi i et enkelt og letlæst sprog en særdeles kyndig beskrivelse af bygningshistorie, inventar, interiører m.v., godsets ejere gennem 600 år, herunder et særskilt kapitel om den navnkundige Eske Brock, og Gammel Estrup som godscentrum. Der indledes med et kapitel om selve herregårdens bygningshistorie (avlsgårdens bygninger behandles for sig i et senere kapitel), hvor bygningshistorikeren N.J. Israelsen skildrer dels Lave Brocks vandborg fra slutningen af 1400-tallet, dels Eske Brocks og svigersønnen Jørgen Skeels byggeaktiviteter i begyndelsen af 1600-tallet, som i sine grundtræk gav herregården dens nuværende udseende.

I det følgende kapitel om Gammel Estrups ejere portrætterer Vibeke Nielsen de personer, der i de 600 år har beboet herregården, og som alle er i familie med hinanden, da godset aldrig er blevet handlet. Godset er altid gået i arv, de første 300 år i slægten Brock og dernæst, da Brockslægtens mandslinie uddøde med Eske Brock i 1625, de følgende 300 år i slægten Skeel (Scheel). Her berettes levende om ejernes arbejde med godset Gammel Estrup, deres politiske virke i statens tjeneste, deres familieforhold m.v. – bl.a. fascinerer beskrivelsen af den såkaldte »vilde greve« Jørgen Scheel, der med sin hang til luksus og selskabelighed i begyndelsen af 1800-tallet på få år formøblede alt, hvad hans forgængere havde samlet gennem generationer.

Eske Brock, vel den kendteste af Gammel Estrups ejere, får et kapitel for sig, hvor Hans Bjørn på grundlag af de berømte dagbøger tegner et levende og helstøbt billede af rigsråden

og godsejeren Eske Brock som indbegrebet af en renæssanceherremand. Kendt er måske især dagbøgernes mange kors til angivelse af rusens styrke, men dagbøgerne er først og fremmest en guldgrube til beskrivelse af en dansk højadelsmands liv og levned i begyndelsen af 1600-tallet. Vi følger hans virke som lensmand på Dronningborg og hans rejser til herredagene i København, og vi får et godt indblik i hans nære forhold til kongen, som han tjente loyalt i alle årene efter sin udnævnelse til rigsråd ved Christian IV's regeringsovertagelse i 1596. Men dagbøgernes mange oplysninger om indtægter og udgifter, godshandler, køb og salg af stude og meget mere afslører tydeligt, at Eske Brock først og sidst var godsejer og nøje fulgte med i driften af sine godser, ikke mindst Gammel Estrup. Eske Brock var godssamler af format og blev ved bl.a. – måske knap så sympatisk – at udnytte betrængte og forgældede standsfællers situation sin tids rigeste godsejer. Det er derfor nok at tage munden lidt for fuld at udnævne Eske Brock til en typisk dansk adelsmand på Christian IV's tid, man bør nok nøjes med at gøre ham til eksponent for dansk højadel. Men denne får man til gengæld et fortrinligt indtryk af gennem Hans Bjørns detaljerede og nuancerede portræt af Eske Brock, der samtidig giver et godt indblik i datidens almindelige samfundsudvikling.

Kapitlerne om ejerhistorien og Eske Brock indeholder en del spredte oplysninger om godshistorien. Denne beskrives i det følgende i sammenhæng af Carsten Porskrog Rasmussen, der i kapitlet om Gammel Estrup som godscentrum giver en klar og overskuelig fremstilling af godskompleksets historie fra dets oprindelse i 1300-tallet over Lave Brocks erhvervelser i 1400-tallet, arvesplittelsen i 1500-tallet og Eske Brocks genskabelse og forøgelse af godset frem til dets endelige splittelse i kølvandet på lensaføsningen 1919. Gammel Estrup var hverken Brockernes eller Skeelernes eneste besiddelse, og flere af ejerne (bl.a. Eske Brock og Christen Skeel den Rige) hørte til landets rigeste godsjere, hvilket forfatteren bl.a. illustrerer ved at tage læseren med på en pædagogisk ridetur med grev Christen Skeel for at afprøve udsagnet om, at »Skeelernes kunne ride fra Grenå til Viborg på egen jord« – og det kunne Christen Skeel næsten, idet hans grevskab næst efter Frijsenborg var den største koncentration af jord, som én ejer havde i samme del af landet. Det var dette gods-

perium, som den ovennævnte »vilde greve« ved overforbrug og gældsstiftelse satte over styr, så kun Gammel Estrup blev tilbage til hans efterkommere.

Endnu på Eske Brocks tid lå hovedværdien i godsdriften i afgifterne fra fæstegodset, og intet tyder på nogen større interesse i at udvide driften af hovedgårdsmarkerne. Derimod spillede – som dagbøgerne viser – studeavlen en dominerende rolle på Gammel Estrup, hvilket også var tilfældet senere hen i Skeelernes tid, hvor hovedgårdsmarkerne ikke blev udvidet væsentligt i tiden frem til landboreformerne, som i øvrigt fik en lidt træg start på Gammel Estrup.

I naturlig forlængelse af godshistorien og af Gammel Estrup som landbrugsbedrift følger Svend Niensens kapitel om avlsgårdens bygningshistorie, som ingen tidligere har vist større interesse, skønt den var en væsentlig del af forudsætningen for det liv, der udfoldede sig på og omkring herregården. Trods kildemæssige vanskeligheder lykkes det her at tegne et klart billede af udviklingen, så vi for første gang får en velfunderet og samlet beskrivelse af Gammel Estrups avlsbygninger, hvoraf de ældste rækker tilbage til Eske Brocks tid i begyndelsen af 1600-tallet. Også enkelte myter aflives undervejs, bl.a. bliver en række »skydeskår« i en af længerne til det, de er: ventilations- og lysåbninger!

De to følgende kapitler omhandler interiør, inventar og ejerportrætter på Gammel Estrup. Vibeke Nielsen skriver om stuklofterne, der som meget andet i hovedbygningen stammer fra 1700-tallet, om malerarbejder udført af Christian Ulrik Milan, som er et eksempel på den i 1700-tallet hyppigt forekommende blanding af håndværker og kunstner, om Jørgen Skeels berømte flamske gobeliner, der viser hans otte herregårde, om tapeter og meget andet – også fra de rum, der ikke er tilgængelige for publikum. Merete Bergild og Jens Jensen beretter om Gammel Estrups ejerportrætter 1612–1781 og om de to Skeel-epitafier i henholdsvis Århus domkirke og Auning kirke. Portrætterne beskrives, og de pågældende kunstnere biografes. Interessant er det, at rækken af ejerportrætter viser, at Gammel Estrups ejere var på forkant med udviklingen, idet de lod sig portrættere i overensstemmelse med de nyeste strømninger inden for portrætkunsten. Disse to kapitler rummer som de øvrige mange fine illustrationer, heraf en del i farver, langt overvejende nyoptagelser foretaget af fotograf Poul Pedersen – hvad der ikke mindst er værdifuldt for de rum, hvortil vi andre ikke har adgang.

I et kort kapitel gennemgår Vibeke Nielsen Gammel Estrups haveanlæg, der formentlig oprindeligt har været en renæssancehave an-

lagt i forbindelse med Eske Brocks og Jørgen Skeels byggerier i begyndelsen af 1600-tallet, men som fik sin nuværende barokudformning i 1720'erne, da de to orangerier blev opført. Vibeke Nielsen afrunder også bogen med et kapitel om museumstiden på Gammel Estrup, der giver et kort indblik i museets etablering og et rids af udviklingen siden da. – Som sig hør og bør afsluttes bogen med sted- og personregister.

Der er grund til at gratulere såvel redaktør som forfattere med resultatet – en lettilgængelig, men samtidig indgående og dækkende fremstilling af alle sider af herregården Gammel Estrups interessante historie.

Jens William Jensen

Bo Fritzboøger: Kulturskoven. Dansk skovbrug fra oldtid til nutid. Gyldendal 1994. 424 s., 398 kr.

Der er grund til at glæde sig over Bo Fritzboegers grundige og omfattende fremstilling af de danske skoves historie. Med titlen indikerer forfatteren den betydning, den almindelige politiske historie og kulturhistorien har haft for de danske skoves udvikling og fremtræden i dag. Med undertitlen *Dansk skovbrug fra oldtid til nutid* understreges desuden betydningen af skovbrugets udvikling til et selvstændigt erhverv, efter at skovene længe havde været godsejernes og kongernes »legeplads«. Helt op imod vort århundrede var skovene baggrund for kongelige og andre mondæne jagter. Vi får gennem bogen et udmærket indtryk af, hvordan adel og konger tumlede sig i jagtens glæder.

Bogen er i øvrigt præget af mange og interessante kildecitater, men også så mange, at mængden til sidst trætter. En del kunne med fordel være udeladt, da de ikke fremstår som en integreret del af brødteksten.

Som læser får man et godt indblik i, hvordan samfundets voksende ansvarfølelse for skovene beståen resulterede i de første skovforordninger fra 1670. Siden fortsatte forordningerne i en lind strøm. Det var tydeligvis vanskeligt at få forordningerne og især deres forbud mod ulovlig hugst efterlevet trods et utal af retssager og strenge straffe.

Med Johan Georg von Langens komme til landet i 1763 tager en meget bevidst skovdykningsindsats sin begyndelse. Hans virke behandles udførligt. Selv om hans planer allerede to år efter hans død blev fejlet af økonomiske grunde, fik hans arbejde stor betydning for skovenes udbredelse, det gælder

ikke mindst hans storstiledede plantninger, der var i en målestok, der ikke tidligere var set.

Også skovforordningen af 1805, baggrunden for dens tilblivelse og senere betydning behandles udførligt. Der berettes også om de forskellige forsøg på at få forordningen ophævet, kulminerende med Estrups lovforslag i Rigsdagssamlingen 1866–1867. Det endte med, at forslaget måtte tages af bordet, hvorefter fredskovforordningen var gældende helt frem til den første skovlov i 1935.

Fritzboøger behandler også fremkomsten af en egentlig skovbrugsuddannelse, først med lærere fra Polyteknisk Læreanstalt, siden 1863 på den nyligt oprettede Landbohøjskole.

Bogen er præget af et mangfoldigt person- og stednavnestof. Det havde været spændende, om der havde været plads til en sammenhængende og mere fyldig beskrivelse såvel af en række af de centrale personer som af nogle af de mere betydningsfulde skove. Det har imidlertid ikke kunnet tilgodeses med den opbygning, forfatteren har valgt at give sin bog. Til gengæld er der blevet plads til både et fyldigt, kombineret person- og sagregister og en udførlig bibliografi.

Hvad angår udstyr, teknik og layout er det en flot bog, Gyldendal har udgivet i samarbejde med Miljøministeriet og Skov- og Naturstyrelsen.

Poul Ravnløkke

Rolf Fladby: Småsamfunn og storsamfunn. Bidrag til norsk historie gjennom 3–4 hundre år. Norsk lokalhistorisk institutt, Oslo 1994. 204 s.

Rolf Fladby var i 30 år leder af Norsk lokalhistorisk institutt. Nu har instituttet publiceret en række af hans kortere, skriftlige arbejder fra perioden 1967–1990 for derved at gøre dem mere tilgængelige. Udvalget afspejler Fladbys – og instituttets – alsidige virke inden for forskning og formidling. Det spænder fra indlæg ved internationale historikerkongresser og artikler i (Norsk) Historisk Tidsskrift til bidrag i lokalhistoriske årbøger og foredragsmanuskripter.

Den tidsmæssige afgrænsning er ca. 1500–1860, men tyngden ligger klart på den første halvdel af perioden. Den geografiske afgrænsning varierer. Nogle artikler handler om hele Norge – andre holder sig inden for en enkelt landsdel eller et sogn. Til den første gruppe hører bl.a. en undersøgelse af den betydelige vækst i bebyggelse og befolkningstal i 1500–1600-årene. Fladby påviser meget store regionale forskelle; fremgangen var størst i de mar-

ginale områder, der var blevet affolket i senmiddelalderen.

Komparativ metode anvendes også i analysen af, hvor mange bønder, der blev valgt som »ordførere« i de forskellige kommunale og amtskommunale organer 1838–1862. De markante, regionale forskelle kan ikke begrundes økonomisk. Derimod spillede det en stor rolle, om der var fremtrædende bondeagitatorer på egnen. Generelt var bondestanden dog klart underrepræsenteret – og embedsmændene tilsvarende overrepræsenteret – blandt de første kommunale ledere. Fladby tager dette som et tegn på, at der ikke eksisterede så stærkt et modsætningsforhold mellem bønder og embedsmænd, som visse ældre, norske historikere (navnlig Koht) har givet udtryk for, jvf. Øystein Rians fortræffelige historiografiske oversigt: Den frie og stolte norske bonden. Myter og realiteter, *Lokalsamfunn og øvrighet i Norden ca. 1550 – 1750*, red. Harald Winge, Oslo 1992. For hvis bønderne i alminnelighet hadde hatt følelsen av å være utsatt for overgrep fra embedsmenn, er det ganske urimelig å tenke seg at de ville ha valgt sine plageånder til ledere, skriver han.

Forholdet mellem lokalbefolkning og øvrighed behandles også i flere af de lokalt orienterede artikler. Fladby fremhæver her, at den norske bonde ikke kunne betegnes som retsløs, ligesom han bestemt heller ikke var »noe umælende væsen«. Det omfattende supplikmateriale viser nemlig, at bønderne gerne protesterede til rigsmyndighederne over skatter og andre ubehageligheder, og undertiden førte dette til lempelser af forholdene.

Det kan være betænkeligt at sammenbringe artikler fra så mange forskellige publikationer, og resultatet er da heller ikke ubetinget vellykket. Vel supplerer mange af artiklerne hinanden ganske fint, men der er også en del overlapninger. Og hensynet til de vidt forskellige målgrupper med hver sine forudsætninger giver bogen en noget flimrende karakter. Navnlig forekommer det problematisk at genoptrykke Fladbys opposition til Øystein Rians disputats i uændret form. Ganske vist rummer dette indlæg mange væsentlige betragtninger (bl.a. om værdien af at skrive regionalhistorie), men en stor del af pladsen anvendes til en kildediskussion, som formentlig kun vil have interesse for den læser, der har disputatsen i frisk erindring.

Kombinationen af »videnskabelige« og populært anlagte artikler gør det naturligt at sammenligne den indholdsmæssige værdi af de to typer bidrag. Som helhed står de populære artikler ikke tilbage for de videnskabelige. En af de mest interessante og perspektivrige artikler er således hentet fra årbogen for Romerike (nord for Oslo). Den handler om en voldssag

fra 1585, der endte med at blive genstand for en grundig drøftelse på herredagen. Spørgsmålet var, om voldsmanden, der var foged på et gods, skulle betale sagesfald til godsejeren (i overensstemmelse med den danske opfattelse af hals- og håndsret) eller til kongen/lensmanden (som det var foreskrevet i norsk ret). Herredagen bestemte sig for »den norske løsning«. Tres år senere fik adelen nye privilegier, og fra nu af havde den danske opfattelse af hals- og håndsret også gyldighed i Norge.

Bogen slutter med en 22 sider lang fortegnelse over Rolf Fladbys samlede forfatterskab (incl. anmeldelser).

Jørgen Mikkelsen

Harald Jørgensen: En amtmand skriver breve. J.S. Møsting som amtmand i Haderslev efter hans breve til Johan Bülow 1789–1804. Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 70, 1993. 123 s., 148 kr.

Et uformelt foredrag i en sluttet kreds gav anledning til, at Harald Jørgensen skrev sin bog om J.S. Møstings amtmandstid i Haderslev. Det fortæller forfatteren i sit forord, og man må betragte denne oplysning som en invitation til, at også læseren placerer sig i den dybe lænestol og læser bogen som en god historie. Det må også være på det grundlag, vurderingen bør hvile.

Bogens struktur er da heller ikke bestemt af en videnskabelig problemstilling, men derimod af et afsluttet forløb i et menneskes liv.

Udgangspunktet er det ensformige, kedelige liv ved hoffet i 1780'erne, som den unge opvartende kammerherre J.S. Møsting gerne så afløst af et mere udfordrende og selvstændigt liv som amtmand. Efter at have fået afslag på sin ansøgning om embedet i Tønder søgte han embedet som amtmand over Haderslev amt. Møsting blev udnævnt i oktober 1789.

Optakten bliver efterfulgt af kapitlet »En amtmands stilling indenfor sønderjysk administration ca. 1790 med særligt hensyn til forholdene i Haderslev amt«. Her præsenterer Harald Jørgensen bl.a. de opgaver, Møsting stod i begreb med at skulle løse, dernæst stedet: Haderslev amt og amtmandsgården. Sammen med Møsting forbereder vi os (i principet) på tiltrædelsen.

Fortællingen genoptages ved Møstings ankomst til Haderslev. Her blev han straks konfronteret med problemet omkring den påtænkte deling af amtet. Det fordrede en tilsvarende deling af arkivet og dermed ansættelse af kontorfolk til at løse opgaven. J.S. Mø-

sting foretog som nytiltrådt amtmand en rejse til Gråsten for at besøge hertugen af Augustenborg og til Gottorp slot, hvor statholderen over Slesvig-Holsten, landgreve Carl af Hessen residerede. På denne rejse blev Møsting indviet i visse royale forviklinger, og han traf kronprinsens kommende gemalinde, som han fandt indtagende, af væsen både behagelig og oprigtig.

Kapitlerne 7 og 8 omhandler de vilkår, Møsting blev budt som amtmand – først og fremmest en stor arbejdsbyrde, amtet blev nemlig ikke delt, og en beskedent aflønning. Undertiden kunne Møsting såmænd ønske sig tilbage til hoffet. Harald Jørgensen lader os i disse kapitler følge Møsting lidt ad vejen på inspektionsrejser rundt i amtet, og vi får et indblik i dagligdagen på amtmandskontoret. Et særligt problem i tiden for den kongelige amtmand var den franske revolutions dønninger. Også enkelte haderslevborgere blev grebet af de farlige tanker, og Møsting måtte være årvågen og aflægge beretning derom til sine overordnede.

Undervejs i sin amtmandstid bedredes Møstings økonomiske forhold, og efterhånden af fandt han sig vel også med livet i provinsen. I 1804 blev han imidlertid udnævnt til præsident for Tyske Kancelli, og han forlod Haderslev.

Ligesom bogens struktur retter sig efter fortællingens naturlige forløb, bliver historien også langt hen ad vejen *fortalt*. Sine steder drukner den røde tråd dog i detaljer. Den gode fortæller begynder med at præsentere sin hovedperson; men for alle andre end slægtshistoriske feinschmeckere vil Harald Jørgensens udførlige udredning af både hr. og fru Møstings slægtsforhold dog nok virke noget trættende. Der er også andre brud på fortællingen. Før Møstings ankomst til sit nye embede sættes læseren ind i den nyudnævntes udsigter – hvilken sammenhæng, han som amtmand vil komme til at indgå i. Ideen er god; men som allerede kapitlets citerede titel antyder, så brydes stilen. Harald Jørgensen udnytter ikke fuldt ud, at han har en hovedperson, som kunne gøre dette stykke administrationshistorie vedkommende. Han anlægger den klassiske videnskabelige synsvinkel i stedet for gennemført at se embedet fra Møstings side.

Et stykke henne i kapitlet får vi dog ansatser til fine miljøskildringer, som når postvognen følges, fra den skrumler i land i Årø-sund, kører syd om Haderslev fjord og ind gennem byen til postgården på Nørregade. På den måde appellerer Harald Jørgensen til sine lokalt kendte medvidere; men dialogen får et skud for boven, når han placerer postgården i den bygning, »som i dag rummer det kendte Høppners Hotel«. »Høppner« er rigtignok lidt

af et lokalt fænomen; men der har nu ikke været noget hotel i mindst 20 år.

Et særdeles spændende kapitel handler om det åndelige klima i Haderslev. Men beretningen om de revolutionære hadersleverer er lidt skuffende afsluttet, næsten før det er begyndt. Det synes ikke at skyldes, at kilderne er udtømt. Snarere har Harald Jørgensen ikke villet spille sit krudt på en sag, som allerede er beskrevet af Johan Hvidtfeldt i Sønderjyske Årbøger.

Årsagen kan også ligge i, at Harald Jørgensens hovedkilde ikke yder noget bidrag til dette spørgsmål. Hovedkilden er angiveligt – både i bogens titel og i en udførlig, indledende redegørelse – J.S. Møstings breve til vennen Johan Bülow. Harald Jørgensen fremlægger her et hidtil ubenyttet kildemateriale, hvilket i sig selv er prisværdigt. Problemet med brevene er, at de er trivielle. Det mest interessante brev ifølge Harald Jørgensen selv er det, som beskriver Møstings tiltrædelsesrejse, under hvilken han erfarer, at hertugen af Augustenborg er misfornøjet med kongehuset.

Et brev, som blotlægger forviklinger i magtens centrum, vil naturligvis altid være af værdi. Harald Jørgensen analyserer imidlertid ikke dette eller andre breve, fremhæver ikke dets betydningsindhold. Han refererer, og det er spørgsmålet, om ikke et referat af et personligt brev altid vil virke banalt. Referatet understreger nemlig alle banaliteterne; men det personlige, som er brevets puls, går tabt. Havde fortælleren nu ikke gemt sig bag referatet, men været lidt mere synlig i holdning og ord, kunne brevets puls være blevet erstattet af fortællerens.

Alt i alt er brevenes bidrag til helheden minimale. De udgør nærmest et lidt hengemt, kraftløst krydderi i en ellers solid kost. Imidlertid har kokken bedt os lægge særlig mærke til, hvorledes retten er krydret, så i glad forventning smager vi efter – først den ene mundfuld, så den næste; men trods anstrengelserne forbliver smagsløgene uberørte.

Brevene kan have nok så megen historisk kildeværdi, men i referatform har de ikke kraft til at drive en fremstilling frem. Samtidig blokerer de oppustede forventninger til brevenes særlige »punch« for en tilegnelse af de kvaliteter, bogen vitterligt har.

For det skal ikke lades usagt, at med »En amtmand skriver breve« har Harald Jørgensen også givet et forfriskende bud på en ny måde at formidle administrationshistorie, påpeget en synsvinkel, som i nogen grad kan anlægges selv uden eksistensen af et brevmateriale. Ved at benytte amtsarkivet vil amtmandens person ganske vist træde i baggrunden til fordel for måden at varetage opgaverne og til fordel for de mennesker, som henvendte

sig til amtmanden, søgte om skilsmisse eller appellerede om løsladelse fra fattighuset. Man går glip af hovedpersonens mening om kronprinsens forlovede; men får i bytte et fattiglems udtalelse om sin situation. Om det er et godt eller dårligt bytte, afhænger blandt andet af, hvorledes kilderne udnyttes formidlingsmæssigt, og hvorvidt de naturligt bidrager til helheden.

Annette Østergaard Schultz

Finn Grandt-Nielsen: Danske billetter. Lokale nødpengesedler fra Napoleonskrigenes tid 1807–1816. Danmark, Hertugdømmerne og Færøerne. Dansk Numismatisk Forening og Odense Bys Museer, Fynske studier 16, 1993. 328 s., 350 kr., for medlemmer af DNF 275 kr.

Det er et overmåde smukt katalog. Dansk Numismatisk Forening og Odense Bys Museer er gået sammen om at udgive. Grafikeren Erik Ellegaard Frederiksens sikre hånd ligger bag typografien og tilrettelæggelsen, illustrationerne er store og velreproducerede, hvad enten det gælder kortmaterialet, kobberstikkene eller det egentlige emne, *billetterne*.

Til gengæld er den indledende tekst ubegribelig indforstået. Det er en samler, der skriver til andre ligesindede. Hvordan kan man f.eks. lancere en bog under titlen *Danske billetter* og helt undlade at forklare begrebet? Umiddelbart må sammenhængen findes udi det franske, hvor »argent« betegner penge i bred forstand, mens »billet (de banque)« er betegnelsen for pengesedler. I Finn Grandt-Nielsens artikel i *Siden Saxo*, 1994, nr. 1, bruges begrebet »pengebilletter«, men ellers ses ingen tilløb til forklaring på dette langtfra indlysende fænomen. At undertitlen taler om lokale nødpengesedler fra Napoleonskrigenes tid hjælper ikke meget på sagen.

Bogens emne berører det helt elementære forhold mellem naturalieøkonomi og pengeøkonomi, hvor det sidste betyder, at man accepterer mønter og efterhånden også sedler (generelt fra 1700-tallet) som repræsentanter for værdier. Men den store gåde, som er særdeles relevant i denne sammenhæng, nemlig hvordan man skaber tillid til et pengesystem, diskuteres end ikke. Det havde været nyttigt med en indføring i mønternes og seddelpengenes historiske forudsætninger: den forbløffende historie om folks tiltro til et i princippet værdiløst stykke papir. Nødpengesedler forudsatte i hvert fald tillid til udstederen, men måske var de personer, som pengebilletterne

først og fremmest var tiltænkt, ikke i en position, hvor de kunne kræve klingende mønt.

For den mere almindeligt interesserede læser er det formentlig indledningsafsnittet, der har størst interesse. Især fordi netop denne periodes økonomiske historie har en central placering i Danmarkshistorien. Men bidrag til forståelse af sammenhængene yder dette værk ikke. Det er f.eks. ret misvisende at give et kort afsnit overskriften »Krigen 1807« og så udelukkende beskæftige sig med den manglende småmønt under krigen. Det såkaldte engelske resumé bagerst i bogen derimod giver en udmærket indføring i baggrunden for pengemanglen – eller rettere manglen på småmønter.

Et af de centrale spørgsmål er: hvem udstedte, og hvem modtog nødpengersedler? Det fremgår nok, at det er de mindre, private foretagere og embedsmænd i lokalsamfundene, der udstedte pengebilletterne i perioden 1807–1816. Det er også tydeligt, at det efter begyndelsen på Fyn i krigsåret 1807 især var de jyske provinsbyer, der førte an med nødpengersedlerne. Men nogen systematisk diskussion af udstedernes socioøkonomiske tilhørsforhold eller den geografiske forskydning leder man forgæves efter. Det er måske heller ikke et katalogs formål, dog kunne man nok have ønsket sig et oplæg til de perspektiver og problemstillinger, andre historikere så må arbejde med. Modtagerne berøres desværre kun perifert, men det er dog ikke uinteressant – som det fremgår flere steder i kataloget – at nødpengersedlerne først og fremmest blev udstedt som betalingsmiddel til småkårsfolk i byerne og i lokalsamfundenes fattighuse og arbejdsanstalter.

Mangt et spændende emne lades i stikken i den kronologisk opbyggede indledning, der hverken udmærker sig ved klart sprog eller ved tilstrækkelig fast opbygning. Læseren trættes i stedet med lange, unødvendige citater (især s. 21) og en subtil sammenligning med Italiens småpengemangel i slutningen af 1970'erne (s. 8–9).

Kataloget som sådant må have stor lokalhistorisk interesse. Finn Grandt-Nielsen har lagt en vældig arbejdsindsats for dagen med hensyn til de biografiske og slægtshistoriske oplysninger om billetudstederne. På den måde er kataloget en guldgrube for samlere og slægts- og lokalhistorikere. Det spændende emne repræsenterer en niche i Danmarks økonomiske historie, men den alment historieinteresserede får ikke megen hjælp her, hvad enten det gælder pengevæsenet, socialhistorien eller den tragiske historie om ulykkesårene i begyndelsen af 1800-tallet.

Niels Peter Stilling

Poul Erik Olsen, udg.: Hvis de skulle reddes – Indberetninger om arkivundersøgelser ved de lokale embeder 1880–83. Rigsarkivet, Studier og kilder 7, 1992. 126 s., 125 kr.

En krone og fem øre var den formidable udgift, da den daværende fuldmægtig i Kongerigets Arkiv og senere rigsarkivar A.D. Jørgensen i 1880 tog toget til Hørsholm for at aflægge det første af en lang række arkivbesøg. I Kongerigets Arkiv havde man indset, at der spredt rundt om i landet på de offentlige kontorer havde aflejret sig et værdifuldt historisk materiale, og arkivets leder, Johan Grundtvig, havde derfor udvirket en »fyrstelig« bevilling på 1.600 kr. om året i fem år til arkivundersøgelser ved de lokale embeder.

Allerede i løbet af 1880 fik man et sikkert fingerpeg om, hvilke embedstyper der særligt lå inde med store og gamle samlinger, og konklusionen på det første års undersøgelser blev da også, at der var tale om *historiske skatte, der både i rigdom og ælde langt overgår, hvad man troede eller turde vente.*

En ting var imidlertid det bevarede materiales værdi, noget andet dets opbevaringsforhold. Arkivdannelsen ved de enkelte embeder lod som hovedregel meget tilbage at ønske, og der var opbevaringsmæssigt rent ud sagt katastrofale forhold mange steder. Det var absolut undtagelsen, når der kunne indberettes om velordnede og fortegnede sager, opstillet på passende reoler i rimelige arkivlokaler. Langt oftere var der tale om nedslående meldinger.

En del steder måtte man ligefrem indberette, at der ikke syntes at eksistere noget arkiv. En af indberetningerne kan da også oplyse, at da en sjællandsk provst i 1860 skulle aflevere sit embedsarkiv til sin efterfølger, havde han fået sin søn, Indre Missions senere førstemand, Vilhelm Beck, til at hjælpe på en særdeles resolut måde: To vognlæs papirer blev kørt ud og brændt op i præstegårdens mose!

Landets gejstlighed interesserede sig øjensynligt mere for det himmelske end for det jordiske og fik bestemt ikke ubetinget første-karakter i arkivpleje. Hos biskoppen i Ribe var luften i arkivlokalet *forpestet af uddunstninger fra de fugtige vægge, det med skimmel plettede gulv og de mangfoldige uordnede papirer*, og lokalet anvendtes også som oplagsplads for nedfalden frugt. I dokumentskabet lå der lampeglas, mens mørnede papirer i nogle skuffer syntes at have været i anvendelse som pudseklude. Meget bedre så det ikke ud hos bispekollegaen i Århus, hvor der berettedes om et skab, hvis sager var mere fugtige end alle an-

dre. En protokol i skabet havde læderbind og var så skimlet, at den godt kunne forveksles med molboernes blodpølse.

Også andre embeder anvendte tvivlsomme arkivlokaler – f.eks. åbne lofter under stråtag, hvor arkivalierne kunne være anbragt tæt op ad skorstenen eller sammen med stedets tørvebeholdning. I Hjørring havde amtmanden ganske vist fundet plads til arkivsagerne på et åbent loft under et teglstenstag, men her var der til gengæld huller i brædderne, der adskilte loftet fra vaskehuset nedenunder, så vanddampen rigtigt kunne stige til vejrs.

Arkiverne blev som regel betragtet som en byrde, og arkivarbejdet blev betroet *ganske uskikkede personer, arrestforvarere, rådstuetjenere og bude*. Der var dog også opløftende momenter på inspektionsrejserne.

Til lyspunkterne hørte, at man i forbindelse med byggeriet af periodens mange nye rådhus var begyndt at indrette brandfri arkivrum. Og mange af de besøgte lovede snarligt forbedrede forhold. De embeder, der havde ofret flest ressourcer på at bringe deres arkivmateriale i orden, var imidlertid typisk også dem, der nødigst ville aflevere, og i forbindelse med indberetningsvirksomheden kom det – som forudset af arkivarerne i Kongerigets Arkiv – til at stå ganske klart, at det ville være hensigtsmæssigt under alle omstændigheder at satse på oprettelsen af flere statslige arkivinstitutter. På den måde kunne man få plads til en betydelig indsamling, og samtidig kunne man sikre, at ikke alt arkivmateriale skulle samles i København. På sin vis har de nuværende landsarkiver og de mange lokalarkiver altså rod i samme tanke.

De mange, kun lidt varierende beskrivelser kan virke en anelse trættende og er selvfølgelig bedst for »kendere«, men alt i alt er der tale om en fortjenstfuld udgivelse af de mange indberetninger. Mange embeders arkivhistorie belyses i glimt, og det samlede billede er ikke lystigt. Bogen viser dog tydeligt, at det var ved at få beg – eller blodpølse – på fingrene, at datidens arkivarer fremmede »arkivsagen«. Det er en vigtig pointe.

Jørgen Thomsen

Nete Balslev Wingender: Gammel og fattig. Skøn og ret i den tidlige alderdomsforsorg. Jurist- og Økonomforbundets Forlag 1993. 188 s., 300 kr.

Med sin bog *Gammel og fattig* har Nete Balslev Wingender ydet et vægtigt bidrag til dansk såvel forvaltnings- som socialhistorie. Der er i dansk historieforskning langt mellem

de empiriske studier i den kommunale administrations- og forvaltningshistorie. Et forhold, der godt kan undre, når man tager i betragtning, hvor stort og bredt et spektrum af offentlige opgaver, der efterhånden er blevet udlagt til kommunerne. Det er derfor ekstra glædeligt, at der nu foreligger et sådant bidrag, der udnytter det kommunale arkivmateriale.

Det offentlige fattigvæsens og socialforsorgens udvikling har ganske vist været et af de emner, der har tiltrukket sig større opmærksomhed fra historikerside, det gælder også nærværende anmelder, men de fleste undersøgelser har, som Nete Balslev Wingender også bemærker, koncentreret sig omkring lovgrundlaget og de formelle, administrative strukturers tilblivelse og udvikling. Det er Nete Balslev Wingenders fortjeneste, at hun i sin undersøgelse af alderdomsunderstøttelsesloven af 1891 er gået videre og ser på lovens modtagelse i lokalforvaltningen, på hvordan man lokalt organiserede administrationen af loven, og først og fremmest hvordan man i praksis forvaltede lovens bestemmelser. Endelig søger hun også at belyse brugernes synsvinkel ved at se på en række klagesager.

Efter et indledende kapitel om tilblivelsen af alderdomsundersøttelsesloven går hun over til at se på lokalforvaltningens reaktion på loven. Vedtagelsen af alderdomsunderstøttelsesloven skabte megen debat i lokalforvaltningerne. Den var – som forfatteren gør rede for – kommet meget pludselig og oven i købet midt i et regnskabsår. Man var usikker på tolkningen af lovens bestemmelser. Det skortede på klare regler og vejledning fra ministeriets side, og naturligvis frygtede man i kommunerne for de økonomiske konsekvenser af loven – med god grund, skulle det vise sig. Nogen begejstret modtagelse lokalt var der altså ikke tale om. Loven var til stadighed til debat, og omkring århundredskiftet sendte et folketingsudvalg, der var nedsat til at se på behovet for eventuelle lovændringer, spørgsmålet om loven og dens virkninger til høring hos landets amtmænd og kommunale myndigheder. Folketingsudvalgets holdning til det kommunale selvstyre illustreres i øvrigt meget sigende af følgende bemærkning i udvalgets konklusion på de indsendte høringssvar, nemlig: *at der kunne stilles spørgsmål ved, om de kommunale bestyrelser var et pålideligt udtryk for befolkningens ønsker*. Sådan!

Frygten for øgede udgifter var klart styrende både for kommunernes syn på loven og for deres praksis. Udgifterne til alderdomsunderstøttelsen blev finansieret over skatterne, dels af kommunerne selv, dels af staten med op til halvdelen af kommunernes udgifter. Indtil 1902 var der imidlertid lagt loft over statstilskuddet. Kommunernes problem var derfor,

at de ikke med sikkerhed kunne vide, hvor stor en del af deres udgifter, de ville ende med at kunne få refunderet. Nete Balslev Wingender viser, hvor dygtige kommunerne meget hurtigt blev til at finde det rigtige niveau. Det lykkedes dem stort set at holde udgifterne på et sådant (lavt) niveau, at de fik det maskimale udbytte af statstilskuddet, dvs. halvdelen af de samlede udgifter.

For at loven kunne træde i kraft, måtte kommunerne organisere forvaltningen af dens bestemmelser og oplyse og vejlede de kommende brugere. Ikke mindst det sidste kunne det skorte på. Nete Balslev Wingender har flere eksempler på, at de kommunale myndigheder i deres rådgivning til de gamle havde svært ved at se bort fra kommunens egne økonomiske interesser. Men der kunne også opstå problemer, simpelthen fordi det blandt sognerådsmedlemmerne kneb med forståelsen af eller kendskabet til lovens bestemmelser.

De to mest centrale kapitler i bogen er uden tvivl kapitel 5 og 6, der behandler dels kommunernes sagsbehandling, dels praksis i ankesager. Nete Balslev Wingender har kun haft et år til sin rådighed, og hun har derfor måttet begrænse sin undersøgelse af den konkrete kommunale praksis til i hovedsagen at se på behandlingen af de første ansøgere om alderdomsunderstøttelse i købstadskommunen Ringsted. Hendes konklusioner må derfor nødvendigvis blive af begrænset rækkevidde. Det gør dog ikke resultaterne mindre interessante, netop fordi det er den første undersøgelse af sin art, og fordi hun supplerer sine resultater her med en undersøgelse af behandlingen af en række klagesager fra hele landet i Indenrigsministeriets 1. departement.

Med udgangspunkt i de undersøgte eksempler fra Ringsted gør hun opmærksom på de mange enker blandt de alderdomsunderstøttede. Der synes således at være belæg for at betragte den tidlige alderdomsforsorg som primært en enkeforsørgelse. En anden – og måske nok heller ikke så overraskende – konklusion er, at understøttelserne var meget små. Denne meget forsigtige kommunale forvaltningspraksis affødte en stadig strøm af søgninger om forhøjelse af understøttelserne, der hurtigt langt oversteg antallet af førstegangsansøgninger. Alt sammen er det med til at tegne et billede af en forsørgelse, der generelt blev forsøgt holdt på et minimum.

I behandlingen af søgningerne opdeltes ansøgerne i kategorier efter trang og værdighed – en kategorisering, som loven lagde op til. Hvor restriktivt og hvor forskelligt denne kategorisering blev anvendt i kommunerne, er et spørgsmål, som Nete Balslev Wingenders undersøgelse af gode grunde ikke kan besvare. Her må der flere sammenlignende undersøgel-

ser af den kommunale forvaltningspraksis til.

Alderdomsunderstøttelsesloven gav ansøgerne mulighed for at klage, hvis de ikke var tilfredse med kommunens behandling. De havde mulighed for at anke sagen til amtmanden. Gav han efter sin undersøgelse kommunen medhold, var sagen dermed afgjort. Gav amtmanden derimod ansøgeren medhold, havde kommunen mulighed for at indanke sagen for ministeriet. En nærmere undersøgelse af ankesagerne kan dermed belyse både centraladministrationens tolkning af loven og eventuelle divergenser mellem den lokalt placerede amtmand og centraladministrationen. Ankesagerne bliver dermed et centralt kilde-materiale til belysning af praksis og holdninger centralt og lokalt, og af de forskellige opfattelser af trang og værdighed mellem forvaltere og brugere af loven.

Nete Balslev Wingenders behandling af ankesagerne viser, at amtmandens undersøgelser ofte faldt ud til fordel for klageren. En opgørelse fra Holbæk amt over udfaldet af klagesager i årene 1891–1896 viser, at amtmanden havde imødekommet 44–48 % af klagerne, en bemærkelsesværdigt høj procentdel. Interessant er også Nete Balslev Wingenders påpejning af den principelle konflikt, klagesagerne gav anledning til mellem kommuner og amtmand. I Sorø amt lod amtmanden rutinemæssigt klagesager undersøge ved politimyndigheden. Herved fandt kommunerne deres selvbestemmelse gået for nær. Tildelingen af alderdomsunderstøttelse var – mente de – en kommunal sag, som først vedkom politimyndighederne, når de kommunale myndigheder forlangte optaget politiforhør for at prøve en ansøgers værdighed. Amtmanden i Sorø forsvarede sig med, at da sognerådet selv var part i disse klagesager – det sad jo på penge-kassen – var det nødvendigt for ham at skaffe sig oplysninger om klagerens trang og forhold ad anden vej, og det mest frugtbare var at benytte den lokale politimyndighed, både p.g.a. af dens lokalkendskab, og fordi kun politimyndigheden havde midler til at kontrollere rigtigheden af sognerådets påstande. I det øjeblik, en alderdomsunderstøttelsessag blev indanket, var den ikke længere et kommunalt anliggende, men en øvrighedssag. Det interessante er, at Nete Balslev Wingender i de konkrete sager, hun gennemgår, klart kan eftervise, at netop det lokale skøn over ansøgenes trang og værdighed i høj grad kunne variere alt efter, om skønnet blev foretaget af sognerådet eller af den lokale politimyndighed. Mest tolerant i sin vurdering var politimyndigheden, der jo heller ikke skulle tage hensyn til kommunekassens beholdning.

Nete Balslev Wingender finder, at antallet af klager fra de gamle var forholdvis beske-

dent, og hun viser, at det desuden var faldende. Hun forklarer dette med, at der formentlig var mange gamle, der slet ikke var klar over, at de havde mulighed for at lade amtmanden prøve deres sag, og desuden, at mange gamle formentlig veg tilbage for den optrævelse af deres forhold, en klagesag ville indebære. Måske har de heller ikke villet lægge sig ud med egnens dominerende gårdmænd, der sad i sognerådet, og som de gamle var afhængige af. At antallet var faldende, kunne tages som et udtryk for en mere liberal forvaltning af loven og dermed en faldende utilfredshed, hvad Nete Balslev Wingender dog ikke finder sandsynligt. Hun mener, at utilfredsheden efterhånden blev kanaliseret over i den stigende strøm af ansøgninger om forhøjelse af den tildelte understøttelse.

Desværre har læseren ingen mulighed for at tage stilling til disse vurderinger. Nete Balslev Wingender opgiver nogle tal på antallet af klager i Sorø og Holbæk amter, men da tallene ikke bliver sat i forhold til antallet af sager, der blev behandlet i kommunerne, og til hyppigheden af afslag i dette led, er det ikke muligt at vurdere, om antallet er højt eller lavt. Man kunne lige så vel undre sig over, at gamle og svage mennesker, der var afhængige af deres omgivelser, overhovedet turde klage og dermed underkaste sig den grundige politiundersøgelse, det medførte. At antallet af klager var faldende i perioden, kan desuden have haft andre grunde. Vi ved intet om, hvilke konsekvenser det at rejse en klagesag kunne få for de gamle i lokalsamfundet, selv om de endte med at få medhold af amtmanden.

Den største svaghed ved denne del af undersøgelsen – en svaghed, som forfatteren selv gør opmærksom på – er dog, at Nete Balslev Wingender kun i meget ringe omfang har set på de sager, sognerådene indankede til Indenrigsministeriet. Vi ved derfor intet om, hvor ofte kommunerne indankede amtmandens afgørelser, og heller intet om ministeriets stillingtagen. Skal vi kunne vurdere kommunernes handlefrihed og forvaltning inden for dette område, er det centralt også at få dette aspekt med.

Med Nete Balslev Wingenders bog har vi fået et vigtigt bidrag til aldersforsørgelsens historie og til dansk forvaltnings- og socialhistorie. Der er stadig behov for en række undersøgelser, såvel af den kommunale forvaltningspraksis som af forholdet mellem lokalforvaltning, amt og ministerium. Men med bogen *Gammel og fattig* er vi kommet et stykke videre. Skade derfor, at Jurist- og Økonomiforbundets forlag har sat prisen så højt, som tilfældet er. Til den pris burde bogen have haft et ganske anderledes udstyr. Layoutmæssigt er den bestemt ikke nogen pryd, og det

kan undre, hvordan det er muligt for et trykkeri i dag at lave så mange dårlige billedgenivelser. Emnet og dets behandling havde afgjort fortjent en bedre indpakning.

Inge Bundsgaard

Erik Jørgensen, red.: Skolen i Birkerød 1868–1993. Fragmenter af Birkerød Gymnasiums historie i 125 år. Strandbergs Forlag 1993. 256 s., 200 kr.

Vel vidende, at Leif Panduros fremragende roman *Rend mig i traditionerne* er et karikeret portræt af hans skoletid på Birkerød Gymnasium i 1930'erne, er det med spændte forventninger, man giver sig i kast med jubilæumsskriftet om skolen.

Lad det være sagt med det samme, denne bog er ikke så morsom som Panduros roman, men til gengæld giver den et noget mere nuanceret billede af livet og menneskene på den gamle skole.

Skolens historie tager faktisk sin begyndelse allerede i 1858 – ti år før den officielle grundlæggelsesdato for skolen. Dette år blev den unge cand.phil. Johan Mantzius nemlig ansat som huslærer hos præsten i Birkerød. Mantzius havde evner som lærer, og snart begyndte han også at undervise børn fra byen, så præsten ikke skulle være alene om at betale hans løn.

I 1868 giftede Mantzius sig med en formuende kvinde, og han kunne derefter endelig oprette sin egen skole. Efter en beskeden begyndelse med 20 dagelever og 3 kostelever gik det i de følgende år hurtigt fremad, og allerede et årti senere havde skolen 67 dagelever og 43 kostelever.

Kostskolefunktionen var den primære indtægtskilde for skolen. Her kunne børn, hvis forældre var skilt, døde eller i udlandet, få uddannelse og opdragelse. Ligeledes var kostskolen en mulighed for børn, som boede for langt væk fra en eksamensskole, og for »vanskelige« børn.

Efterhånden som det offentlige skolesystem blev forbedret, forsvandt forretningsgrundlaget for de private skoler, og i 1920 blev også Birkerød Skole omdannet til et statsskole.

Kostskolen eksisterer stadig og henvender sig stort set til de samme grupper af børn og unge som ved oprettelsen. Denne del af skolen udgør dog nu kun en mindre del af et moderne gymnasium for Birkerød og omegn.

Bogens første halvdel bruges på en historisk-kronologisk skildring af skolens udvikling, mens den anden halvdel er reserveret til

erindringer fra tidligere og nuværende elever og lærere ved skolen. Begge halvdele er stykket sammen af mindre bidrag fra i alt tyve personer, og alle – med undtagelse af Birkerøds borgmester, der skriver et par sider om skolens betydning for byen – har haft personlig tilknytning til skolen.

Det er ikke rigtigt lykkedes at holde de to hovedafsnit adskilte. I den kronologiske del går det meget godt frem til omkring 2. verdenskrig, men herefter begynder skribenterne selv at have været på skolen i den periode, de skal skrive om. De kronologiske beskrivelser bliver så i højere grad præget af erindringer og polemiske indlæg i en debat om vores uddannelsessystem end af egentlig historieskrivning.

I erindringsdelen har redaktionen meget forståeligt lagt hovedvægten på nogle af de gamle elever, som er »blevet til noget«. Det er elever som forhenværende kirke- og kommunikationsminister Torben Rechendorff, forhenværende udenrigsminister Uffe Ellemann-Jensen og universitetslektor Pil Dahlerup. Nu er de, der er »blevet til noget«, ikke nødvendigvis også de bedste til at skrive erindringer eller dem, der har haft den mest interessante skoletid, så et par gode og sjove erindringer fra et par mere anonyme elever ville have livet op.

Et handicap ved adskillige af erindringerne er tillige, at de ikke nøjes med at berette om egne eller samtidige oplevelser, men også forsøger at fortælle historie. På den måde gentager bogen meget ofte sig selv, om end set med forskellige øjne. Sidstnævnte forhold er naturligvis også en af denne bogs store styrker, idet forholdene belyses og kommenteres fra mange sider.

Bogens layout er flot og indbydende, og omslagets kollage illustrerer på fortrinlig vis bogens indhold, der er fragmenter af Birkerød skoles 125-årige historie.

Holger Dyrbye

Ulla Dahlerup: Smedens søn og andre historier. Danske beretninger fra århundredets første halvdel. Gyldendal 1993. 296 s., 268 kr.

Erindringsbøger har vel altid været populære, men i de seneste år synes bogmarkedet at være blevet ganske oversvømmet af dem, og ikke blot erindringer af kendte personligheder. Det er blevet stadig mere populært at udgive erindringer af såkaldte »almindelige« mennesker. Utallige er de initiativer, der i disse år har til formål at få jævne, ældre mennesker til at nedskrive deres erindringer fra århundre-

dets første halvdel. Det er lige før, man kan begynde at tale om en »erindringsindustri«.

Det at indsamle erindringer og interviews som et led i kulturbevaringen er dog ikke nyt. Nationalmuseet har i mange år indsamlet erindringer, og de mange lokalarkiver og museer landet over har i adskillige år haft tilsvarende, lokalt funderede projekter på programmet. Det har været – og er – en god og nødvendig indsats. Erindrings- og interviewmateriale er et uvurderligt og uundværligt historisk kildemateriale. Det er også metodisk set et kompliceret materiale at håndtere, hvor det er helt centralt, at indsamlings- og interviewsituationen er veldokumenteret. Desværre er det et svagt punkt i mange erindringsindsamlinger. Glædeligt er det alligevel, at der sker så meget på dette område, som tilfældet er.

Men én ting er at indsamle erindringer som led i en bevidst kulturbevaringsstrategi, noget andet er at udgive dem. For en historiker kan det have stor værdi at gennemgå en lang række enstypede erindringer, men det er ikke det samme som at sige, at der er et stort behov for at udgive dem.

Ulla Dahlerups bog *Smedens søn og andre historier* er endnu et bidrag i den stadige strøm af »folkelige« erindringer. Bogen indeholder en række beretninger om jævne folks hårde barndom og ungdom i de første årtier af dette århundrede. Mange af beretningerne er velfortalte og gribende. De giver en række glimt af liv, levet på de nederste trin af den sociale rangstige. Noget egentlig nyt bringer de imidlertid ikke, og man må spørge sig, hvad vi skal med endnu en sådan erindringsindsamling på tryk.

Ulla Dahlerup fortæller i sin indledning, både hvordan bogen er blevet til, og hvorfor. Bogens beretninger er et resultat af interview med 108 ældre danskere. Heraf har Ulla Dahlerup udvalgt 14 beretninger, som hun har redigeret og bringer uddrag af i bogen.

I indledningen understreger hun bl.a., at det er vigtigt gennem erindringerne at kende til og huske på fortiden, hvis vi ikke skal blive halvtomme mennesker uden forståelse for sammenhængen med fortiden. Dette kan man som historiker naturligvis kun være enig med hende i. Den skeptiske og kyniske historiker begynder imidlertid at rumstere, når hun videre skriver, at bogen er *tænkt som en tak til de ældre generationer, som i fattigdom og ved hårdt fysisk arbejde byggede det danske velfærdssamfund op, som vi måske er ved at formøble.... Tak til alle dem fra de nederste sociale lag, som måtte lægge ryg til hårde livsbetingelser i første halvdel af 1900-tallet, fordi det var deres rolle at være folket.* Og ikke nok med det, hun understreger senere, at bogen ikke blot

handler om de hårde livsbetingelser, men også om glæderne, omgangsformerne, familien m.m. *For var arbejdslivet hårdt i 1900-tallets første halvdel, var der dog også store kvaliteter. De ældre generationer levede i små, ret stationære samfund, hvor alle var hinandens nødvendighed.... At være hinandens nødvendighed er den eneste lim, som kan holde mennesker sammen. Penge og velfærd skaber derimod tit afstand mellem folk, rejser ligusterhække og gør os uafhængige af hinanden.*

Efter disse og flere lignende afsnit sad nærværende anmelder tilbage med en let kvalvende fornemmelse. Problemet er ikke, at Ulla Dahlerup skriver noget egentlig forkert. Problemet er tendensen i hendes indledning, som taget i sin yderste konsekvens maler billedet af det hårde, barske liv, hvor folk trods alt var lykkeligere end i dag, fordi de kom hinanden ved og levede tættere på naturen. Ikke nødvendigvis et billede, som Ulla Dahlerups interviewpersoner ville nikke genkendende til!

Det fremgår ikke klart, hvilke udvælgelseskriterier Ulla Dahlerup har brugt i sit redigeringsarbejde. Tendensen i indledningen rejser imidlertid spørgsmålet, om hun i særlig grad har lagt vægt på at bringe netop de erindringer og erindringsudsnit, der bedst illustrerer den hårde og barske hverdag. Som en historisk skildring af levevilkår i første halvdel af århundredet bliver bogen dermed problematisk.

Erindringer er interessant og spændende læsning. Det gælder også denne samling. Skal de gøre det ud for en historisk skildring, skal de imidlertid sættes i relation til den historiske samtid, de skildrer, ellers bliver billedet let forvredet.

Springer man indledningen over og læser beretningerne i *Smedens søn og andre historier* på deres egne præmisser, kan bogen imidlertid stærkt anbefales til en kold efterårsaften ved kaminilden.

Inge Bundsgaard

Florian Martensen-Larsen, Karl Peder Pedersen og Ditlev Tamm, red.: De kongelige amtmænd – en erindringsbog om amtmænd og amter før 1970. Jurist- og Økonomforbundets Forlag 1992. 224s., 210 kr.

De kongelige amtmænd er på mange måder et interessant bidrag til dansk administrationshistorie. Her er samlet en lang række erindringer af amtmænd, amtsrådsmedlemmer, amtsfuldmægtige og andre, der har kendt og oplevet amterne og amtmændenes arbejde i

årene før, under og efter kommunalreformen i 1970. Oven i købet får vi også erindringer fra en tidligere rigsombudsmand og en forhenværende landshøvding om deres tid på Færøerne og Grønland.

Bogen indledes med en kort, men god og klar historisk oversigt over amterne og amtmændenes historie fra enevælden og frem til tiden efter 1970. Her får vi bl.a. en kortfattet oversigt over udviklingen i amtmændenes arbejdsopgaver og -områder. Lige siden amtsrådenes oprettelse i 1841 havde amtmændene indtaget en særlig dobbeltrolle. På den ene side var de – som de hele tiden havde været – statsmagtens regionale repræsentant og forvaltningschef, på den anden side var de ikke blot fødte formænd for de demokratisk valgte amtsråd, men også ledere af disses administration. Forholdet mellem amtmændene som den lokale statsembedsmand og de folkevalgte amtsråd er et af de områder, der i høj grad trænger til en nærmere udforskning, og som bogen giver et par interessante bidrag til. Mest hører vi om amtmændenes formelle og uformelle arbejdsopgaver. I 1950'erne og 1960'erne omfattede de vigtigste amtskommunale opgaver sygehusene, sundhedsvæsenet, veje, vandløb, havne, bygge- og udstykningssager, kultur- og skoleområdet og endelig tilsynet med kommunerne. Amtmændenes egne opgaver som statsembedsmænd udgjordes først og fremmest af de såkaldte overøvrighedsforretninger, hvor de person- og familieretslige sager vejede tungest. Hertil kom amtmændenes rolle som anke- og appelinstans og tilsynsmyndighed med en række lokale myndigheder, og endelig sad de som formænd for en lang række råd og nævn.

Først med kommunalreformen ophørte amtmændenes besynderlige dobbeltrolle. Herefter blev der skelnet skarpt mellem den statslige embedsmand og de folkevalgte råd. Amtsrådene skulle efter 1970 selv vælge deres formand – amtsborgmesteren – som skulle stå i spidsen for amtsforvaltningen, og amtskommunerne overtog stort set alle de lokale, regionale forvaltningsområder såsom veje, sygehuse, socialforsorg og undervisning, mens amtmændene alene sad tilbage med de rent regionale statsopgaver. I realiteten betød det, at der ikke blev meget andet tilbage end person- og familieretssagerne og tilsynsrådene. Der skulle gå over ti år, før nye opgaver blev henlagt til amtmændene. I 1982 blev de gjort til formænd for de sociale amtsankenævn, hvis sekretariater dog forblev hos amtkommunerne, og derefter fulgte en gradvis, men kraftig forøgelse af deres opgaver. I 1992 flyttedes således sekretariaterne for såvel de sociale ankenævn som revaliderings- og pensionsnævne over til statsamtmændene, som desuden blev formænd for de sidstnævnte nævn.

Det er bl.a. på baggrund af denne opgaveudvikling, at erindringerne fra amterne i årene op til kommunalreformen er interessante. I stort set alle erindringerne går det igen, at det, der optog amtmændene, og det, der beslaglagde deres tid, var rollen som formand for amtsrådet og de mange stående udvalg herunder. Hertil kom alle de andre lokale tillidsposter, som fulgte med for de fleste amtmænd. De person- og familieretslige sager var arbejdsomt afdelt på en biting. Som Børge Hancke Rossel, stiftamtmand over Københavns, Roskilde og Helsingør stifter og amtmand over Københavns amt 1965–1980, beretter: *Jeg tror, jeg havde 12 fuldmægtige, og til dem sagde jeg om familieretssagerne, at dem må de altså bare passe, og hvis de en gang imellem skulle komme i tvivl, så må de komme til mig. De kom aldrig – de var aldrig i tvivl.* Når man på den baggrund besluttede at bevare amtmandsembedet, er tanken ikke fjern, at det bl.a. skyldtes centraladministrationens ønske om og behov for at bevare en række højtrangerende slutstillinger til veltjente embedsmænd. I løbet af 1980'erne og 1990'erne har man så fundet nye anvendelser for disse embeder.

Erindringerne siger dog mest om tiden før 1970, og her er det bemærkelsesværdigt, så central en rolle amtmændene bevarede lige til det sidste. Flere af erindringerne er inde på forholdet til de folkevalgte amtsråd, der stort set forløb gnidningsløst, og hvor amtmændene klart synes at have set deres rolle som den neutrale formidler og mægler mellem de stridende folkevalgte parter, som formidler mellem amt og centraladministration og som den professionelle administrator. Noget anderledes har billedet naturligvis tegnet sig set fra

de folkevalgtes side. Her peger således Peter E. Eriksen, der fra 1958 til 1970 var medlem af Viborg Amtsråd og senere amtsborgmester, på de problemer, netop amtmandens meget centrale rolle skabte. Arbejdet i amtsrådene foregik for størstedelens vedkommende i de stående udvalg, og da amtmanden i reglen sad som formand for disse, kom udvalgene til at fungere meget selvstændigt, og kommunikationen udvalgene imellem var ringe. Det resulterede i, at det blev vanskeligt for de folkevalgte amtsrådsmedlemmer at have overblikket over sagerne. Amtsrådsmedlemmernes indflydelse på sagsbehandlingen mindskedes også af netop det forhold, at amtmanden forestod administrationen. Peter E. Eriksen udtrykker det på den måde, at amtmændene var flittige og forberedte sig grundigt, og at det medførte, at de øvrige mødedeltagere skulle være meget godt inde i stoffet for at kunne deltage i debatten. Hermed er formentlig peget på et par centrale punkter i forholdet mellem amtsråd og amtmand. Det er at håbe, at denne erindringsbog kan skærpe appetitten, så vi kan få en grundigere undersøgelse af hele dette problemfelt.

Bogen afsluttes med en interessant bygningshistorisk registrant over amtmændenes boliger, også et udtryk for de gamle amtmænds position. Endelig får vi en oversigt over amtmænd, overpræsidenter, landshøvdinge og rigsombudsmænd fra 1930 til 1992 samt en noget kortfattet, udvalgt bibliografi. En fornøjelig og tankevækkende bog, hvis eneste problem er den stedvis ret ringe kvalitet i billedgengivelserne.

Inge Bundsgaard

Referat af Dansk Historisk Fællesråds debatdag *Arkiverne og brugerne* på Rigsarkivet den 10. april 1994.

1. Velkomst

DHF's formand, landsarkivar *Grethe Il-søe*, der bød velkommen, fremhævede, at dagens tema var aktuelt netop nu, hvor Rigsarkivet og Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv havde indviet nye læsesale, og man stod over for at skulle indrette nye læsesale på Landsarkivet i Viborg og i Odense.

2. Arkivernes service

Arkivchef *Birgit Løgstrup*, Rigsarkivet, understregede arkivernes behov for at høre brugernes reaktioner på læsesals-service, fordi der kun gennem en dialog kan skabes optimale rammer for den forskning, der finder sted på læsesalene. Både før og efter ibrugtagningen af Rigsarkivets nye læsesal havde man foretaget undersøgelser af brugernes ønsker og behov, og disse undersøgelser fortsætter. Man er således indstillet på en dialog, men det blev understreget, at økonomien sætter snævre grænser for imødekommelsen af ønskerne.

Arkivvæsenet har pligt til at prioritere mellem de kortsigtede og de mere langsigtede behov. Når det gælder de første, som f.eks. skriftlige forespørgsler og henvendelser på læsesalen, er det nødvendigt at hævde det vejledningsprincip, der hedder hjælp til selvhjælp. Dvs. at hjælpen består i at fortælle publikum i hvilke arkivaliegrupper, de skal søge, hvilke hjælpemidler, der findes, og hvordan de bestiller materialet

frem. Her henviste *Birgit Løgstrup* til den serie af vejledninger, der er under udarbejdelse, og hvoraf der er udkommet én omhandlende folketællingerne. Der skal også være ressourcer til at varetage de mere langsigtede behov: tilgængeliggørelsen af arkivalierne gennem udarbejdelse af registraturer, vejledninger og andre hjælpemidler, der kan understøtte vejledningsprincippet om hjælp til selvhjælp. Her er det først og fremmest de nye, store massearkiver, der giver problemer. De kan ikke gøres tilgængelige ved en traditionel registrering pakke for pakke og læg for læg, jvf. arkivar *Niels Petersens* indlæg ved Arkivforeningens seminar i Løgumkloster 1966 med titlen *Forebyggelse af traditionel registrering af fremtidens arkivalier!* (trykt i *Registrering af arkivalier. Arkivforeningens seminar i Løgumkloster 27.-29. oktober 1966*, Arkivforeningen 1967). Vejen frem må i stedet være at fortælle om arkivernes opbygning.

Statens arkivers database, hvor nu alle arkivfonds på Rigsarkivet er registreret ned på rækkeniveau, er endnu ikke klar til at blive stillet til rådighed for publikum. I øjeblikket gøres der forsøg med at indscanne de såkaldte "guider": *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse* I, bd. 1-2, og II, bd. 1-4, ligesom der eksperimenteres med at indscanne eksempler på de registrerede arkivalier.

I fremtiden - og uden at skele til økonomien - så *Birgit Løgstrup* gerne en række initiativer sat i værk, såsom kur-

ser for nybegyndere, telefonrådgivning, en skoletjeneste, udarbejdelse af klasse-sæt til skolerne, professionalisering og markedsføring af rundvisninger, udstillinger, udarbejdelse af videoer, der kan bruges uden for arkiverne, gerne sammen med forskellige samarbejdspartnere, kurser i skriftlæsning, administrationshistorie m.v. for de studerende.

Birgit Løgstrup understregede til sidst, at formålet med publikumsbetjeningen er at give folk oplevelsen og glæden ved selv at skabe sin historie. Viden om, hvordan historien bliver til - historieforskningen - og erfaringen ved selv at arbejde hermed - giver bedre, mere aktive og kritiske borgere.

Arkivar *Steen Ousager*, Landsarkivet for Fyn, tog spørgsmålet op om behovet for en differentieret brugervejledning. *Engangsbrugerne*, som ofte er folk, der kommer for at få klaret et problem her og nu i forbindelse med f.eks. en hushandel eller lignende, skal måske have en særlig betjening, og måske skal der være mulighed for en betalingsordning for særlige servicefunktioner. Landsarkiverne har fokuseret meget på den største kundegruppe: slægtsforskerne, og har i høj grad ladet sig styre af netop denne gruppe i formidlingen af arkivalierne, uanset at netop slægtsforskerne kun bruger en meget lille procentdel af arkivernes samlinger. Vi må samtidig erkende, at en del af vore hjælpemidler, bl.a. den administrationshistoriske litteratur, er vanskelig tilgængelig. Man bør tænke på at give aktiv støtte til nybegyndere og samarbejde med andre, eventuelt gennem eksterne kurser. Måske skulle man overveje at indrette særlige læsesalspladser til nybegyndere med gode visuelle hjælpemidler, ligesom man kunne overveje særlige læsesalspladser til engangskunder. I læsesalsindretningen skal man således tænke på, at behovene er forskellige. Man kunne f.eks. forestille sig indrettet særlige slægtshistoriske og lokalhistoriske værksteder udstyret med de rele-

vante bibliotekshjælpemidler. Udnyttelsen af arkivalierne og biblioteket skal kombineres og samtænkes.

Også hvad angår den sidste brugergruppe, *de studerende og forskerne*, skal man tænke på at samle de relevante hjælpemidler i form af administrationshistorisk litteratur, lovleksika m.m., ligesom der bør indrettes særlige studierum for studerende. Der er desuden behov for et øget samarbejde med universiteterne.

Endelig bør åbningstiderne ændres, sådan at arkiverne er åbne på de tidspunkter, hvor folk kan komme, f.eks. om aftenen og lørdagen.

Arkivar *Jørgen Thomsen*, Odense Stadsarkiv, formand for SLA: Grundlaget for de lokalhistoriske arkivers virksomhed og SLA's politik er, at de lokale arkivalier indsamles og udnyttes mest intensivt i det lokalområde, hvor de er skabt. Når det gælder betjeningen af lokalarkivernes besøgende, arrangerer SLA kurser m.m. for arkivernes folk i varetagelsen af netop denne opgave (jvf. Charlotte Jensens kompendium om arkiverne og brugerne: *Arkivets takt og tone*). I det hele taget arbejder SLA på at styrke og højne kvaliteten på de enkelte lokalarkiver i form af fælles publikationer, undervisning, fælles registreringssystemer m.m. Et SLA-arkiv skal være et offentligt arkiv, og det betyder bl.a. et arkiv med passende åbningstider. I øvrigt er der ikke principiel forskel på de overvejelser, man gør sig om brugervejledningen i lokalarkiverne i forhold til statens arkiver, også på lokalarkiverne går man ind for hjælp-til-selvhjælpsprincippet.

Odense Stadsarkiv, der indsamler kommunale arkivalier før 1970, fungerer samtidig som lokalhistorisk arkiv. Arkivet har i øjeblikket ikke nogen egentlig læsesal, men det er hensigten at åbne en sådan i form af et lokalhistorisk studiecenter i den gamle biblioteksbygning i 1995. Som forberedelse hertil arbejdes med lokalarkivernes edb-regi-

streringsssystem, ARKIBAS, der vil blive søgemidlet også for brugerne. De skal her kunne søge såvel billeder som arkivalier, både efter proveniens og efter emne. Endelig understregede Jørgen Thomsen, at man på den nye læsesal ønskede at få registraturer over og kopier af materiale i de statslige arkiver. Det er vigtigt have lokalt placerede kopisamlinger af det centrale arkivmateriale. Det giver mulighed for i udnyttelsen af arkivalierne at kombinere brugen af lokal ekspertise og centralt/statsligt materiale.

Arkivleder *Henning Grelle*, Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, understregede, at de vigtigste principper i brugerbetjeningen på ABA er den personlige betjening og den personlige service. Tekniske hjælpemidler kan ikke erstatte dette, kun gøre den personlige service bedre. I praksis finder der en vekselvirkning mellem personlig betjening og hjælp til selvhjælp. *Henning Grelle* understregede også, at det ikke er nok at have en arkivassistent og en arkivbetjent til at varetage læsesalvagterne, der skal også være en vagthavende bibliotekar og arkivar.

På ABA betjenes 50 % af lånerne via telefonen. Telefonservicen er derfor meget vigtig. Naturligvis er der også på ABA problemer omkring ressourcfordelingen mellem serviceniveau og indsamling/registrering. På ABA er der fem forskere, der alle indgår i det daglige arbejde. De har til opgave både at formidle og at forske. Det sidste er vigtigt for udadtil at vise, hvad institutionens samlinger rummer, og for at demonstrere, at man er en ligeværdig partner til universiteterne og forskningsinstitutionerne.

Nøgleordene er altså personlig betjening og fleksibilitet m.h.t. regler, og først og fremmest åbenhed. Vi må regne med, at brugerne fremover vil stille store krav til institutionerne, fordi vort informationssamfund opdrager folk til at stille store forventninger til informa-

tionsniveauet. Til gengæld må brugerne betale for ekstraordinære serviceforanstaltninger.

Arkivar *Peter Korsgaard*, Matrikelarkivet, understregede, at vilkårene og opgaverne for matrikelarkivet er noget anderledes end for de øvrige repræsenterede arkivinstitutioner. Matrikelarkivets samlinger består af hen ved 10 hyldekilometer i form af 2 millioner sager med protokoller og 100.000 kort. Der er desuden det særegne ved samlingerne, at de gamle sager og kort stadig er aktuelle i en nutidig sagsbehandling. Matrikelarkivets hovedopgave og hovedarbejde består i betjeningen af Kort- og Matrikelstyrelsens sagsbehandlere. Arkivet har ca. 5.000 udlån om måneden til sagsbehandlerne. I forhold til dette arbejde er den eksterne læsesalsservice en luksusfunktion. Læsesalen er åben hver dag, undtagen lørdag, i seks timer, og på årsbasis ligger besøgstallet på ca. 800.

De eksterne brugere af Matrikelarkivet kan opdeles i to hovedgrupper: de, der ønsker at bruge aktuelle sager i forbindelse med verserende sager om skel og mål, og de brugere, der ønsker at bruge materiale med et kulturhistorisk sigte. Den første gruppe af brugere er typisk engangsbrugere, der netop søger oplysninger i forbindelse med en helt konkret sag her og nu. De kulturhistoriske brugere kan f.eks. være arkæologer, lokalhistorikere, historikere og slægtsforskere (navnestof, gårdhistorie o.l.). I forhold til de eksterne brugere er der ikke megen hjælp til selvhjælp. De eksterne hjælpemidler er først og fremmest udarbejdet til internt brug. Materialet er desuden meget forudsætningskrævende. Der ekspederes ofte i verserende sager, hvilket kræver en betydelig overvågning. Den service, vi yder, er i høj grad en personlig service. Når vi beder om, at folk henvender sig på forhånd inden et besøg, er det netop en konsekvens af den meget personlige betjening. Skal servicen over for bruger-

ne forbedres, skal der tænkes i formidlingsmaterialer, kurser, databaser og andre hjælpemidler. Man kunne vælge at satse på bestemte målgrupper i forbindelse med formidlingen i form af særlige vejledninger o.l. henvendt særskilt til slægtsforskere, arkæologer m.v. Det vil kræve et samarbejde med andre institutioner, der kan videreformidle disse vejledninger.

Det koster ikke noget at komme på Matrikelarkivets læsesal, men når vi taler om ekstraordinære servicfunktioner som f.eks. kopier, måloplysninger o.l., så koster det ekstra.

3. Brugernes behov

Birgit Flemming Larsen, formand for SSF, understregede, at slægtsforskere ikke er engangsbenyttere, og at det derfor er vigtigt at gøre noget for denne gruppe. Hun påpegede vigtigheden af gode publikumsvejledninger og af at markedsføre/formidle arkivernes samlinger. Som mulige tiltag nævnte hun foredrag i dagtimerne, kurser i arkivbenyttelse, videofilm til udlån om de forskellige arkiver, deres historie, oplysninger om indgange til arkivets samlinger m.v., åbent hus-arrangementer på arkiverne med rundvisning, svar på konkrete spørgsmål, små slægtsforskningskurser etc.

Slægtsforskernes forventninger til arkiverne er bl.a., at der skal være plads på læsesalene, at der skal være mulighed for at bestille plads, hvis man kommer tilrejsende langvejs fra, at der bliver mulighed for udvidede åbningstider på hverdage, eventuelt således at der til gengæld kommer en dag om ugen, hvor der er lukket. Man ønsker sig også en personlig betjening - en god arkivar er bedre end en computer. Den personlige betjening bør være i højsædet. Det ville også være ønskeligt, om der blev mulighed for on-line søgning/opslag i arkivernes database uden for arkiverne, even-

tuelt via folkebibliotekerne. Det vil spare tid på læsesalene, hvis publikum i forvejen kunne forberede sig på arkivbesøget.

Lektor *Georg Simon* indledte sit oplæg med at efterlyse mere litteratur, flere trykte hjælpemidler, på læsesalens hylder. Han savnede desuden de mange udgaver af kirkebøger og folketællinger, som brugere/forskere har udarbejdet. Han plæderede for, at de private slægtsforskere samlinger (manuskripter, kartoteker m.v.) indsamledes systematisk. Endelig nævnte Georg Simon, at der sikkert var en række slægts- og lokalhistoriske forskere, der gerne ville yde et bidrag med udarbejdelsen af hjælpemidler gennem indtastning af alfabetiske registre til folketællinger o.l., hvis der blev stillet pc'er til deres rådighed.

Licentiat *Anette Warring* fortalte om sine brugerefaringer som ny arkivbruger, der arbejdede med ikke almindelig tilgængelige, samtidshistoriske arkivalier. Det største problem havde været den uhørt lange ekspeditionstid på ansøgningerne om adgang til ikke almindelig tilgængeligt materiale. Et problem, der blev gjort endnu større af den adgangspraksis, der adskiller adgangstilladelse til journaler og registre fra adgang til enkeltakter eller journalsager.

Anette Warring foreslog: 1) en hurtigere sagsbehandling, 2) at ansøgeren får aktindsigt ved løbende at blive orienteret om sagens gang, 3) at man opgiver den todelte adgangspraksis, sådan at brugeren samtidig får adgang til såvel journaler som journalsager. Det er vigtigt, at brugeren allerede i søge- og ansøgningsprocessen har mulighed for at vurdere, hvilket kildemateriale der systematisk skal afsøges. Anette Warring talte desuden for et bedre samarbejde mellem arkiverne. Det burde være naturligt, at det på det enkelte arkiv var muligt at få adgang til de øvrige arkivers registraturer. Det skabte også problemer, at registre og journaler ikke

kan udlånes, fordi de skal være tilgængelige i det hjemmehørende arkiv. Det burde være muligt at kopiere og oversende de relevante dele af disse journaler og protokoller, hvis omfanget ikke er urimeligt. Endelig ønskede hun, at der blev skabt mulighed for at kopiere ikke almindelig tilgængeligt kildemateriale.

Fremtagning af sager fra Rigsarkivets fjernmagasin i Glostrup udgjorde også et problem. Når der skal gennemgås store mængder sager, burde der være mulighed for enten at afgive større bestillinger eller at kunne arbejde med sagerne i Glostrup, hvad hun da også havde fået mulighed for.

Til sidst foreslog Anette Warring, at man som bruger i forbindelse med større forskningsprojekter får tildelt en arkivar som kontaktperson, som man kan få en indledende orienterende samtale med, som følger ens sag, og som man løbende kan konsultere. Der burde desuden udarbejdes en betydelig mere detaljeret introduktionspjece om det pågældende arkivs regler, bl.a. vedrørende arkivbenyttelse og ansøgnings- og bestillingspraksis, arkivets arbejdsgange og forskellige tilbud om vejledning m.m.

Efter Anette Warrings indlæg gjorde landsarkivar *Grethe Ilsøe* opmærksom på, at en række af de forhold, Anette Warring havde taget op, nu var ændrede. Behandlingstiden på adgangsansøgninger var blevet kraftigt reduceret. I dag er der mulighed for umiddelbart at få adgang til søgemidler (registre og journaler) til ikke almindelig tilgængeligt materiale ved at underskrive en erklæring. På tilsvarende vis er det muligt at få adgang til kopiering af materialet.

Universitetsadjunkt *Gunner Lind* understregede, at edb var relevant i arkivsammenhæng på fire punkter: 1) som edb-arkivalier, 2) i forbindelse med udarbejdelse af edb-registraturer, 3) edb som et kopispredningsmedium og 4) edb som et kommunikationsmedium.

Det er nødvendigt og presserende at få løst problemerne omkring edb-arkivalierne: det gælder adgangen til disse arkivalier, konverteringsproblemerne omkring dem, problemerne omkring deres holdbarhed. Skal arkivvæsenet kunne løse disse problemer, vil det være nødvendigt at opbygge en tilstrækkelig og meget omfattende edb-kompetence inden for arkivvæsenet.

En sådan kompetence vil som en sidegevinst også give den fornødne kompetence til at udarbejde krævende og komplekse edb-registraturer. Fremover vil man forvente af arkivvæsenet, at der er mulighed for at søge indgangene til samlingerne ad denne vej. Det vil også give kompetence til at bruge edb-mediet som et kopieringsmedium. Det vil også give mulighed for at gøre registraturerne og arkivalierne tilgængelige elektronisk. Et eksempel er det arbejde, der pågår i Spanien, hvor man bruger edb-registrering kombineret med en indscanning af arkivalierne.

Det er vigtigt at understrege, at det med den udviklingshastighed, der er på edb-området, er nødvendigt med en meget høj kompetence på området, en kompetence, der gør det muligt at sortere væsentligt fra uvæsentligt i udviklingen.

Diskussion

Under den efterfølgende diskussion blev der bragt flere ideer frem. Der blev peget på ønsket om et samarbejde mellem arkiverne og gymnasierne, eventuelt via amtscentralerne, der kunne resultere i et illustrativt, oplysende materiale, eventuelt i form af videoer, der kunne bruges i undervisningen. Der blev peget på muligheden af at arrangere kurser gennem et samarbejde med Folkeuniversitetet, ligesom det blev foreslået, at arkiverne etablerede en brugerbetalt telefonservice. *Grethe Jacobsen*, Det kongelige Bibliotek, foreslog at

indføre en form for lånerkort for arkivernes brugere. Hermed ville man få et netværk, hvorigennem man kunne formidle informationsmateriale og nyhedsbreve til brugerne. I forbindelse med Georg Simons efterlysning af en systematisk indsamling af slægtshistorikernes arbejder og hans forslag om indtastningsprojekter via edb gjorde *Jette Mackintosh* opmærksom på, at noget sådant allerede foregår via Dansk Data Arkiv, dels i forbindelse med arkivets almindelige indsamling, dels via et kildeindtastningsprojekt. *Steen Ousager* understregede behovet for en bedre undervisning i arkivbenyttelse og håndbogskundskab på universiteterne. *Jørgen Thomsen* fremførte, at der allerede foregik et samarbejde omkring kopispredning og fælles databaseudviklingsmuligheder. Der blev generelt efterlyst hjælpemidler på flere forskellige niveauer, ligesom problemerne omkring pladsmangel, ekspeditionstider og åbningstider blev berørt. Endelig blev der fra flere sider understreget behovet for samarbejde og kommunikation institutionerne imellem.

Til sidst oplyste rigsarkivar *Johan Peter Noack*, at der for tiden pågår forhandlinger med Kulturministeriet om en resultatkontrakt, der forhåbentlig resulterede i flere ressourcer til Statens arkiver. Han understregede imidlertid, at pengene ikke ville blive brugt til at give en bedre publikumsservice. Statens arkivers største problem i disse år er ressourcer til at pleje kontakten til myndighederne og dermed den løbende arkivdannelse - de arkivalier, der i fremtiden skal stilles til rådighed for publikum. Desuden er det et stort og påtrængende problem nu og i fremtiden at håndtere edb-arkivalierne, og man ønsker derfor at tilføre dette område flere ressourcer. Derudover hilste Noack dagens arrangement velkomment. Det havde været uhyre nyttigt og lærerigt at høre de forskellige bemærkninger og forslag til en bedre publikumsservice. Der havde i dagens løb været mange ideer fremme, der ikke krævede nye ressourcer i nævneværdigt omfang, og disse ideer og tanker ville man naturligvis tage op.

Fortid og Nutid

1994

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie
Udgivet af Dansk historisk Fællesråd

FORTID OG NUTID 1994

Udgivet af Dansk historisk Fællesråd, c/o Landsarkivet for Sjælland m.m., Jagtvej 10, postboks 661, 2200 København N.

Redigeret af arkivar Inge Bundsgaard og arkivar Michael H. Gelting.

Redaktionsadresse: Fortid og Nutid, c/o Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K.

Redaktionsudvalg: Arkivar Peter Bondesen, museumsinspektør Tommy P. Christensen, docent Karl-Erik Frandsen, arkivar Jørgen Thomsen.

Tryk: AiO Tryk a/s, Odense.

Udgivet med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og Kulturministeriets bevilling til almenkulturelle tidsskrifter.

Indhold 1994

Artikler

- Niels Clemmensen: Bondevenner og bondevenner – to alen af et stykke? En komparativ undersøgelse af de danske og norske bondevenneorganisationer 134
- Ole Crumlin-Pedersen: Marinar-kæologisk Forskningscenter i Roskilde – en aktuell orientering 24
- Keld Grinder-Hansen: Mønter som kilde til middelalderens økonomiske historie – en præsentation af et kildemateriale . . 101
- Lone Holden: Hvidovre – mulighederne land! 331
- John T. Lauridsen: Nazitræf i Kolding 1939 – om politisk kultur og partipolitisk teater 357
- Bjørn Poulsen: Om 1600-tallets bønder og deres syn på verden. En læsning af to bondedagbøger 227
- Else Roesdahl: Vikingerne i dansk kultur 158
- Annette Østergaard Schultz: Fæstningsbyggere. Et strejftog gennem provisorietidens Danmark 244
- Vibe Ødegaard: Mellem sagnhistorie, videnskab og nationalpolitik. Om arkæologen J.J.A. Worsaae og hans faglige diskussioner 1840–1850 3

Debat og kommentarer

- Henrik Becker-Christensen: Litteratur og national identitet i den dansk-tyske grænseregion. En kommentar til Anne Knudsens artikel: *Slesvig – et skoleeksempel* 396
- Claus Bjørn: Festskrifter – en tidens plage 74

- John Christensen og Henrik Stevnsborg: Historikerfejde III . 296
- Ole Degn: Pas på skillingerne! Prisdudviklingen 1602–1625 og edb-behandling af regnskaber . . 70
- Kim Furdal: I stadsarkivernes grænseland 386
- Michael H. Gelting: Noget om at udgive specialer 304
- Vello Helk: Om Corfitz Ulfeldts forhold til katolicismen 191
- Kristian Hvidt: Den historiske biografi – en spændingsfyldt genre 290
- Nils Hybel: Om historisk sandhed 58
- Per Ingesman og Jens Villiam Jensen: Betinget forsvar for festskriftet 299
- Hans Jørgen W. Jensen: Kommentar til Flemming Just 285
- Jørgen Steen Jensen: Festskrifter – et tidens meddelelsesmiddel . . 301
- Jens Chr. V. Johansen: Historikerfejde – eller ej? 68
- Flemming Just: Landboforeningerne i historien 273
- Erik Stig Jørgensen: Klarhed og kraft 186
- Anne Knudsen: Slesvig – et skoleeksempel. Grænseregioner og mindretal er stærkt politisk aktuelle 173
- Henrik Skov Kristensen: Frøslevlejren – museum eller feriehotel? 377
- Gunner Lind: Virkelighed, etik og tekst 62
- Johannes Lind: Forskningens fortvivelse 54
- Hans Jørgen Marker: Penge er vel penge værd? 392
- Jørgen Mikkelsen: En rettelse . . . 75
- Jes Fabricius Møller: Historien ind ad bagdøren 56
- Bjørn Poulsen: Grav lortet væk? . 181

Nekrolog

- Henrik Fangel (af Hans H. Worsøe) 99

Anmeldelser

- Marie Abildtrup: Mens som barn på landet jeg var hjemme – et tidsbillede (Carl-Erik Andresen) 204
- Finn Andersen, Jan Kanstrup, Erik Nørr og Steen Ousager: Køge Bys Borgere 1753. En kollektiv biografi (Birte Broch).... 201
- K.G. Holch Andersen: Nykøbing Mors i tekst og billeder 1800-1940 (Peter Korsgaard)..... 84
- Arbejderliv – En video om arbejderliv i Skive (Morten Mortensen)..... 203
- Jørgen H.P. Barfod: Endelig – 29. august. Som vi oplevede den (Hasse Neerbek) 92
- Claus Bjørn, red.: Set fra luften. Sylvest Jensen og den danske bondegård (Holger Dyrbye) 318
- Brandt-arbejdernes Historiske Forening: Brandts Klædefabrik – erindringer fra arbejdslivet på en fabrik i hjertet af Odense (Poul Porskær Poulsen)..... 315
- Arne Broegård: Vanløsebogen (Johnny Wøllekær)..... 318
- Knud B. Christoffersen: Købstaden Frederikssunds historie 1801–1970 (Henrik Fangel) 86
- Bjørn Westerbeek Dahl: Kortets historie i Vejle Amt. Fra renaissanceens byprospekter til 1800-tallets generalstabskort (Henrik Stissing Jensen) 200
- Ulla Dahlerup: Smedens søn og andre historier. Danske beretninger fra århundredets første halvdel (Inge Bundsgaard).... 408
- Henrik Dethlefsen: De illegale Sverigesruter 1943–45. Studier i den maritime modstands historie (Hasse Neerbek) 92
- A. Eggers-Lura: Etatsråd H.N. Andersens livserindringer (Ole Lange)..... 89
- Anders Engelbrecht: Konge-Emblemet – et nationalt symbol under besættelsen (Peter Bondesen)..... 317
- Ole Feldbæk: Danmarks økonomiske historie 1500–1840 (Niels Geert Bolwig)..... 195
- Ole Feldbæk, red.: Dansk Identitetshistorie. Bd. 4: Danmark og Europa 1940–1990 (Henning Poulsen)..... 93
- Rolf Fladby: Småsamfund og stor-samfund. Bidrag til norsk historie gennem 3–4 hundre år (Jørgen Mikkelsen) 401
- Bo Fritzbøger, red.: Dansk skovbrug 1710–33. Indberetninger til overjægermester Frederik von Gram (Tommy P. Christensen)..... 309
- Bo Fritzbøger: Danske skove 1500–1800. En landskabshistorisk undersøgelse (Tommy P. Christensen)..... 309
- Bo Fritzbøger: Kulturskoven. Dansk skovbrug fra oldtid til nutid (Poul Ravnløkke)..... 400
- Finn Grandt-Nielsen: Danske billetter. Lokale nødpengesedler fra Napoleonskrigenes tid 1807–1816. Danmark, Hertugdømmerne og Færøerne (Niels Peter Stilling) 403
- Esben Graugaard og Bent T. Holm: Det gamle Holstebro (Peter Korsgaard) 84
- Henning Grelle: Fra halmkasse til velfærd. Historien om bagerfagets arbejdsvilkår og organisation i 100 år (Poul Sverrild).... 203
- Arne Gaardmand: Dansk Byplanlægning 1938–1992 (Niels Peter Stilling) 206
- Morten Hahn-Pedersen: Fyrskibe ved Danmarks port mod vest (Anders Monrad Møller) 208
- Vilfred Friborg Hansen, red.: Folk og liv på Røndeegnen (Johnny Wøllekær) 318
- Steffen Heiberg: Enhjørningen. Corfiz Ulfeldt (Hans Bjørn) 79

Harald Ilsøe: På papir, pergament og palmeblade. Skatte i Det kongelige Bibliotek (Vello Helk) ...	312	ringsværdier i byer og bygninger (Ning de Coninck-Smith)	90
Svend Jakobsen: Sømandsdrømme og fremmedliv. Oplevelser fra Amerika og Atlanten 1920–1945 (Carl-Erik Andresen)	204	Peter Korsgaard: På strøgtur med oldemor (Johnny Wøllekær)	318
Hannelene Toft Jensen, Ena Hvidberg og Janne Laursen: Udsigt til Amager. Udviklingen i Tårnby og Dragør kommuner i dette århundrede (Karl-Erik Frandsen)	209	Jens Henrik Koudal: En privilegeret musikanter og hans konkurrenter 1716–1741 (Bente Dahl Hansen)	311
Knud Chr. Jensen og Jakob Vedsted: Ebeltoft – en søkøbstad (Vivi Jensen)	313	Eva Louise Lillie, red.: Danske kalkmalerier efter reformationen 1536–1700 + Registerbind til hele værket (Niels M. Saxtorph)	195
L.E. Faurholdt Jensen: Vikingerne Danmark. Den sømilitære Ledingsorganisations administrative Inddeling, og De danske Bispedømmer o. 1140 (Else Rosedahl)	76	Florian Martensen-Larsen, Karl Peder Pedersen og Ditlev Tamm, red.: De kongelige amtmænd – en erindringsbog om amtmænd og amter før 1970 (Inge Bundsgaard)	409
Preben Jensen og Bjørk Pedersen: I rådhusets skygge. Om byens arrestkamre i rådhuset på Gammeltorv (Johnny Wøllekær)	314	Margit Mogensen: Eventyrets tid. Danmarks deltagelse i Verdensudstillingerne 1851–1900 (Carl-Erik Andresen)	202
Børge Martin Jeppesen: Røde faner og liste C. Et funktionærliv (Lise Skjøt-Pedersen)	205	Ole Mørkegaard: Søen, slægten og hjemstavnen. En undersøgelse af livsformer på Åbenråegnen 1700–1900 (Thomas Bloch Ravn)	82
Erik Jørgensen, red.: Skolen i Birkerød 1868–1993. Fragmenter af Birkerød Gymnasiums historie i 125 år (Holger Dyrbye)	407	Frits Nicolaisen, red.: Gammel Estrup (Jens Villiam Jensen)	399
Harald Jørgensen: En amtmand skriver breve. J.S. Møsting som amtmand i Haderslev efter hans breve til Johan Bülow 1789–1804 (Annette Østergaard Schultz)	402	Gitte Nødskov: Landlige tekstiler fra Himmerland og Kjær Herred fra midten af 1700-årene til midten af 1800-årene (Mette Eriksen Havsteen-Mikkelsen)	84
Tim Knudsen: Den danske stat i Europa (Erik Stig Jørgensen)	199	Poul Erik Olsen, udg.: Hvis de skulle reddes – Indberetninger om arkivundersøgelser ved de lokale embeder 1880–83 (Jørgen Thomsen)	404
Kommuneatlas Esbjerg. Bevaringsværdier i byer og bygninger (Ning de Coninck-Smith)	90	Edith Osbak: Anderledes – og dog. En svensk kontordame bliver dansk (Carl-Erik Andresen)	205
Kommuneatlas Holbæk. Bevaringsværdier i byer og bygninger (Ning de Coninck-Smith)	90	Karl Kr. Overmark: Da Hjørring blev by (Poul Porskær Poulsen)	315
Kommuneatlas Nakskov. Beva-		Sissel F. Plathe: Sankt Barbara i Danmark (Hans Jørgen Frederiksen)	77
		Flemming Rieck: Jernalderkriger-	

nes skibe. Nye og gamle udgravninger i Nydam Mose (Vibe Ødegaard).....	308	ver i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.....	211
Scandinavian Atlas of Historic Towns. No. 7: Denmark. Køge 1500–1950 (Grethe Ilsøe).....	77	Knut Johannessen, Ole Kolsrud, Dag Mangset, red.: Håndbok for Riksarkivet.....	212
Kaj Sekkelund: Søfart, handel og bondeøkonomi. Thisted 1814–1850 (Peter Korsgaard).....	85	Erik Korr Johansen, red.: Erhvervsarkivets Arkivoversigter. Bd. 2. Virksomheder fra engros- og detailhandel m.v.....	212
Lene Skytthe: Kunst på muren. Gavl- og murmaleri i Danmark (Peter Bondesen).....	208	Poul Erik Olsen, red.: Ministermøder 1900–1901. Konsejlpræsident Hannibal Sehesteds optegnelser; samme: Ministermødeprotokol 1901–1905. Konsejlpræsident J.H. Deuntzers referater; samme: Ministermødeprotokol. Konsejlpræsident J.C. Christensens referater.....	213
Ole Sohn: Et liv i kamp og kærlighed – om sygeplejerske Elna Hiort-Lorenzen (Poul Porskær Poulsen).....	316	Personhistorisk tidsskrift. Tema: Invandrarhistoria.....	212
Preben Sørensen: Under herrer og mestre – om arbejdsvilkår og Danmarks første storkonflikt i 1794 (Tommy P. Christensen) ..	314	Poul Steen: Indholdsfortegnelse – Personalhistorisk Tidsskrift 1880–1990.....	211
Else Trier: Høje Taastrup Kommune i fortid og nutid (Karl-Erik Frandsen).....	193		
Vallø-pergamenter 1356–1713. Et repertorium. Ved Jørgen Mikelsen (Jens Villiam Jensen)...	194		
Jakob Vedsted: Farvergården i Ebeltoft – En bygning og et håndværks historie (Vivi Jensen).....	81		
E. Voss m.fl.: Med ambolt og computer (Poul Sverrild).....	203		
Nete Balslev Wingender: Gammel og fattig. Skøn og ret i den tidlige alderdomsforsorg (Inge Bundsgaard).....	405		
Notitser			
Danske Museers film- og videoproduktioner.....	212		
Lars N. Henningsen: Danske Kirkebøger i Sydslesvig.....	211		
Lars N. Henningsen: Personarki-			
		Oversigt	
		Jørgen Dieckmann Rasmussen: De lokalhistoriske årbøger 1992	214
		Meddelelser	
		Referat af Dansk Historisk Fællesråds debatdag <i>Arkiverne og brugerne</i> på Rigsarkivet den 10. april 1994.....	411
		Dansk Historisk Fællesråds repræsentantskabsmøde 29. maj 1994.....	321
		Dansk Historisk Fællesråds resultatopgørelse og budget.....	325
		Prisopgave. Komiteen til uddeling af Christian Paulsen-prisen....	95

Bøger fra Dansk historisk Fællesråd

Af foreningens mange udgivelser kan følgende endnu leveres:

Håndbogsserien:

Knud Prange: Heraldik og historie. Kr. 67,95.

Herluf Nielsen: Kronologi. Kr. 46,40.

Georg Galster: Mønt. Kr. 41,35.

Ib Kejlbo: Historisk kartografi. Kr. 42,90.

Iørn Piø: Folkeminder og traditionsforskning. Kr. 42,90.

Kristian Hald: Stednavne og kulturhistorie. Kr. 41,30.

Anders Bæksted: Danske indskrifter. Kr. 43,80.

Bjarne Stoklund: Bondegård og byggeskik før 1850. Kr. 48,80.

Kristian Hald: Personnavne i Danmark. I. Oldtiden. Kr. 44,45.

Sven Tito Achen: Identifikation af anonyme våbenskjolde. Kr. 53,50.

Kristian Hald: Personnavne i Danmark. II. Middelalderen. Kr. 58,95.

GENOPTRYK: *R. W. Bauer*: Calender for årene 601 til 2200. Kr. 138,00.

Andre bøger:

Sven Tito Achen og Ole Rostock: Bibliografi over heraldisk litteratur i Danmark og om Danmark 1589–1969. Kr. 69,00.

Dansk Historisk Årsbibliografi 1967, 1968 og 1969. Kr. 38,40 pr. hefte.

Dansk historisk bibliografi 1974–76. Kr. 226,30

Frank Jørgensen og Morten Westrup: Dansk Centraladministration i tiden indtil 1848. Kr. 78,75.

Festskrift til Johan Hvidtfeldt. Kr. 51,00.

Fra Fortid og Nutid. En antologi. Redigeret af *Claus Bjørn*. Kr. 97,90.

Historie og lokalsamfund. En håndbog i formidling. Redaktion: *Søren Ehlers*. Kr. 172,00.

Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk I–II. Kr. 1.080,00.

De anførte priser er incl. moms 25%, men excl. porto. Priserne er særpriser, der gælder for Fortid og Nutids abonnenter samt medlemmer af historiske foreninger tilsluttet Dansk historisk Fællesråd og denne forenings øvrige medlemmer.

Bøgerne og Fortid og Nutid kan bestilles ved henvendelse til Landsarkivet for Sjælland m.m., Jagtvej 10, Postbox 661, 2200 København N, tlf. 31 39 66 11 (kl. 11–14).

Indhold

Lone Holden: Hvidovre – muligedernes land!	331	Finn Grandt-Nielsen: Danske billetter. Lokale nødpengesedler fra Napoleonskrigenes tid 1807–1816. Danmark, Hertugdømmerne og Færøerne (Niels Peter Stilling)	403	
John T. Lauridsen: Nazitræf i Kolding 1939 – om politisk kultur og partipolitisk teater	357	Poul Erik Olsen, udg.: Hvis de skulle reddes – Indberetninger om arkivundersøgelser ved de lokale embeder 1880–83 (Jørgen Thomsen)	404	
Debat		Nete Balslev Wingender: Gammel og fattig. Skøn og ret i den tidlige alderdomsforsorg (Inge Bundsgaard)	405	
Henrik Skov Kristensen: Frøslevlejren – museum eller feriehotel?	377	Erik Jørgensen, red.: Skolen i Birkerød 1868–1993. Fragmenter af Birkerød Gymnasiums historie i 125 år (Holger Dyrbye) ...	407	
Kim Furdal: I stadsarkivernes grænseland	386	Ulla Dahlerup: Smedens søn og andre historier. Danske beretninger fra århundredets første halvdel (Inge Bundsgaard)	408	
Hans Jørgen Marker: Penge er vel penge værd?	392	Florian Martensen-Larsen, Karl Peder Pedersen og Ditlev Tamm, red.: De kongelige amtmænd – en erindringsbog om amtmænd og amter før 1970 (Inge Bundsgaard)	409	
Henrik Becker-Christensen: Litteratur og national identitet i den dansk-tyske grænseregion. En kommentar til Anne Knudsens artikel: <i>Slesvig – et skoleeksempel</i>	396	Meddelelser		
Anmeldelser		Referat af Dansk Historisk Fællesråds debatdag <i>Arkiverne og brugerne</i> på Rigsarkivet den 10. april 1994		411
Frits Nicolaisen, red.: Gammel Estrup (Jens Villiam Jensen) ..	399			
Bo Fritzboeger: Kulturskoven. Dansk skovbrug fra oldtid til nutid (Poul Ravnløkke)	400			
Rolf Fladby: Småsamfund og stor-samfund. Bidrag til norsk historie gennem 3–4 hundre år (Jørgen Mikkelsen)	401			
Harald Jørgensen: En amtmand skriver breve. J. S. Møsting som amtmand i Haderslev efter hans breve til Johan Bülow 1789–1804 (Annette Østergaard Schultz)	402			

Forside: Forsidebilledet på DNSAP's landsstævneprogram i 1939 er et godt eksempel på den nye strategi for partiets brug af nationale symboler: Forsøget på at slukke Koldinghuset er udført af landsknægte i renæssancedragt. Foto: Det kongelige Bibliotek. Se John T. Lauridsens artikel i dette hefte. (Øverst t.v.: Kopierne af Skuldelevskibene 5 (i forgrunden) og 3 på Roskilde fjord. Foto: Vikingeskibshallen. Se hefte 1. – Øverst t.h.: Gerrit van Honthorst: Rolf Krakes død (udsnit). Foto: Hans Petersen, Statens Museum for Kunst. Se hefte 2. – Nederst t.v.: Luftfoto af Københavns Vestvold. Foto: Jan Kofod Winther. Se hefte 3).

DIS-Danmark

